

1
07104-9413

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः

REFBK-0012714

REFBK-0012714

Handwritten signature or mark

श्री १९९२

श्री ३.

३४९६६

१५०३

झ पूर्झा

[केशवसुतांच्या निवडक कवितांचा संग्रह]

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठा. स्थळपत.

अनुक्र. ३४१९७ वि:

क्रमांक १५८३ नोंद दि. २०-१२-८०

REFBK-0012714

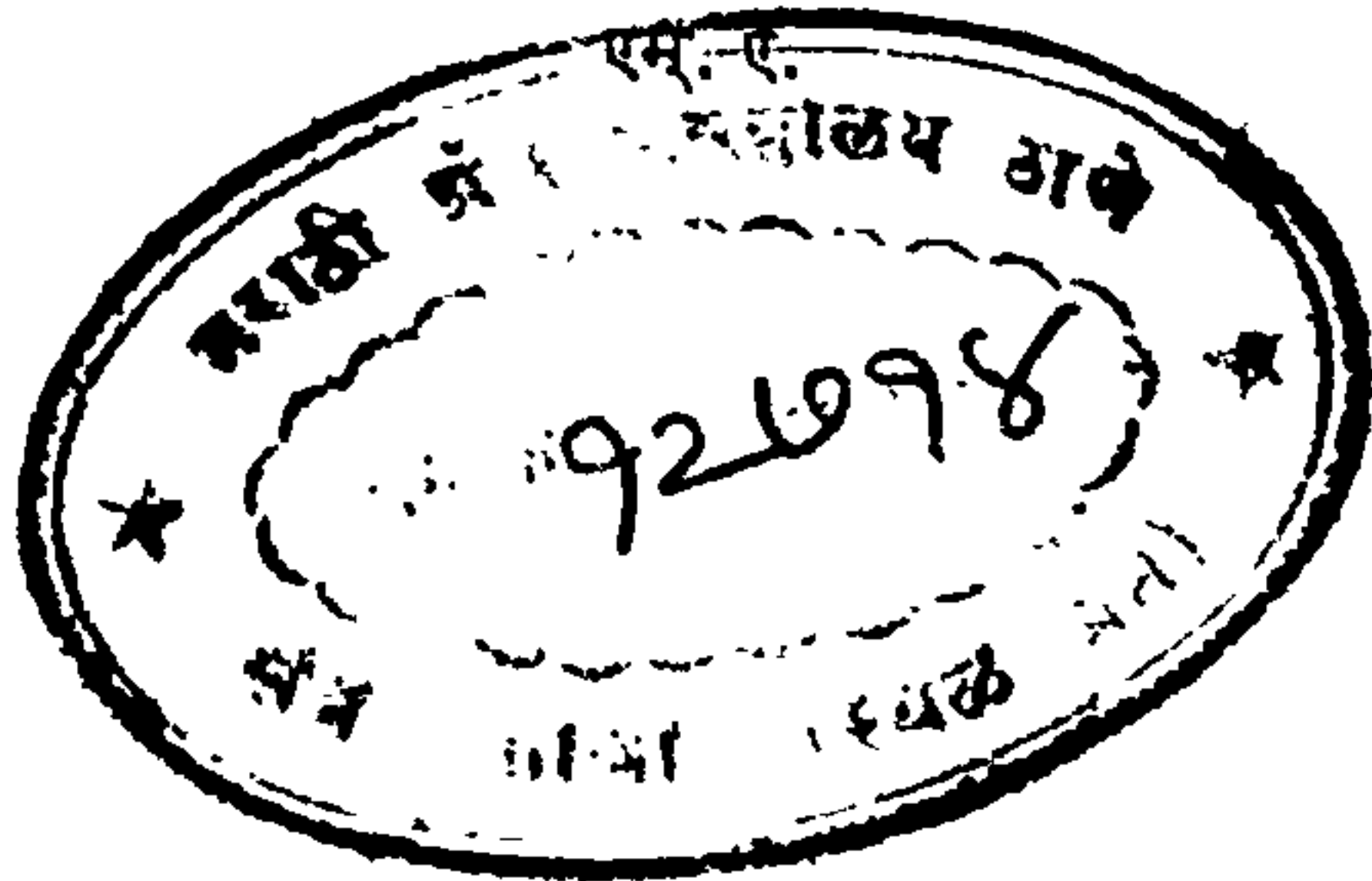
REFBK-0012714

संपादक :

प्रा. वि. म. कुलकर्णी

एम्. ए; पीएच्. डी.

प्रा. गो. म. कुलकर्णी

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी : पुणे २.

प्रकाशक :

अ. ज. प्रभू

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी

१३२० शुक्रवार पेठ, पुणे २.

सर्व हक्क सुरक्षित

प्रथमावृत्ति १९६२

मूल्य चार रुपये

मुद्रक :

वि. नी. पटवर्धन

साधना प्रेस,

४३०-३१ शनिवार पेठ पुणे २.

निवेदन

केशवसुतांच्या कांही निवडक कवितांचा हा ' झपूझा ' नांवाचा संग्रह आज आम्ही वाचकांस सादर करीत आहों. नवनिर्मिती ही केशवसुतांच्या जीवनाची मूलभूत निष्ठा होती. या निर्मितीचें प्रातिनिधिक स्वरूप त्यांच्या ' झपूझा ' कवितेंत प्रकट झालें असल्याने या संग्रहाला आम्ही तेंच नांव योजिलें.

यापूर्वी केशवसुतांच्या कवितांचे कांही संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या कवित्वाचा व व्यक्तित्वाचा विचारहि कांही प्रमाणांत झाला आहे. तथापि हा अभ्यास करण्यास अद्यापीहि बराच अवसर आहे. सर्व दृष्टीने युगप्रवर्तक ठरलेली केशवसुतांची कविता अभ्यासकाला नेहमीच नवेनवे आवाहन करीत असते. त्या आवाहनाची एक छोटीशी परिणति म्हणजे प्रस्तुतचा संग्रह.

जिज्ञासू वाचकांस केशवसुतांच्या कवितेची व व्यक्तित्वाची यथार्थ कल्पना यावी ही दृष्टि समोर ठेवून प्रस्तुतचें संकलन केलें आहे. आशय व अभिव्यक्तिदृष्ट्या केशवसुतांच्या काव्याच्या विकासाचें स्वरूप स्पष्ट व्हावें हें धोरण ठेवूनच कवितांची निवड केली आहे. कवितांचें विषयदृष्ट्या केलेलें वर्गीकरण व त्यांत शक्यतां कालानुक्रम ठेवण्याचा केलेला प्रयत्नहि यासाठीच.

पूर्वसूरींनी केलेल्या केशवसुतांच्या अभ्यासाचा परामर्श प्रस्तावनेंत आढळेलच, पण त्याबरोबरच केशवसुतांचा काल, त्यांचें व्यक्तित्व, त्यांची कविता, तिची वैशिष्ट्ये या सर्वांचे परस्परसंबंध स्पष्ट करण्याचाहि प्रयत्न प्रस्तावनेंत केला आहे. केशवसुतांच्या अभ्यासकाला तो उपयुक्त वाटेल अशी आशा आहे.

शेवटीं जोडलेल्या टीका-टिप्पणींत कवितेच्या भावार्थाचें आकलन सुलभ तर व्हावें, पण वाचकांच्या स्वतंत्र कल्पनाशक्तीवर बंधन पडूं नये या धोरणाने विवेचन केलें आहे. अपरिचित व संस्कृत शब्दांचे अर्थ दिले आहेत, ते याच अनुषंगाने.

केशवसुतांचा अभ्यास अद्यापि अनेक अंगांनी होणें आवश्यक असलें तरी दुर्दैवाने अभ्यासाला उपयुक्त टरणारीं महत्त्वाचीं सारीं साधनें उपलब्ध नाहीत. यासाठीं, प्रथम केशवसुतांचें मूळ हस्त-लिखितच जसेंच्या तसें प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे. त्यांच्या कांही कवितांचा लेखनकाल अद्याप अनिर्णित आहे. कवितांतून कांही ठिकाणीं पाठभेदहि दिसतात. या साऱ्यांची योग्य ती छाननी होणें अगत्याचें आहे. केशवसुतांच्या कवितेची त्यांच्या समकालीनांनी व उत्तरकालीनांनी केलेली चर्चा, केशवसुतांचा पत्र-व्यवहार, नाट्यछटाकार दिवाकर यांनी केलेलीं टिपणें इत्यादि सारें पद्धतशीरपणें संकलित होणेंहि आवश्यक आहे. केशवसुतांनी कांही कविता निनांवी किंवा दुसऱ्या एखाद्या टोपण नांवाने प्रसिद्ध केली असावी असें मानण्यासहि जागा आहे.

वरील साऱ्या गोष्टींचा विचार केव्हा होईल तेव्हा होवो, पण या दिशेने केलेला एक मर्यादित प्रयत्न या दृष्टीने वाचकांनी प्रस्तुत संग्रहाच्या परिशिष्टांकडे पहावें. परिशिष्टांत केशवसुतांच्या इंग्रजी कविता देण्याचा आमचा मानस होता पण कांही कारणांनी तो सफल होऊं शकला नाही. मात्र श्री. द. वें. केतकर यांनी केशवसुतांची तयार केलेली प्रतिकृति आम्हास उदारपणे दिल्याने तिचा आम्ही उपयोग करूं शकलों. श्री. केतकर हे महाराष्ट्राला ज्योतिषाचार्य, संस्कृत तज्ज्ञ, ज्ञानेश्वरीचे चिकित्सक अभ्यासक इ. नात्यांनी सुपरिचित आहेत. धारवाड येथे केशवसुतांच्या हाता-खाली शिक्षण घेण्याची संधि त्यांना लाभली होती. त्यांनी

परिश्रमाने स्मरणपूर्वक केशवसुतांची प्रतिकृति तयार केली, आपल्या त्या वेळच्या एक-दोन सहाध्यायांना दाखवून केशवसुतांच्या मूळ चर्येशी ती बरीच मिळती-जुळती आहे याची खात्री करून घेतली. अशी ही प्रतिकृति आम्हास वापरण्यास अनुमति दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहो. त्याचप्रमाणे केशवसुतांचे पुतणे श्री. द. मो. दामले यांनी केशवसुतांच्या काव्यसंग्रहाची जुनी प्रत दिल्याबद्दल व कांही व्यक्तिविषयक माहिती पुरविल्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहो.

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनीने या संग्रहाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी अंगावर घेऊन व आम्हांला वारंवार प्रेरणा देऊन उपकृत केलें आहे. वाचकांना हा संग्रह आवडल्यास त्यांच्या व आमच्या श्रमांचें सार्थक होईल.

विजयादशमी
शके १८८४
दि. ८।१०।१९६२

—संपादक

अ नु क्र म

काव्यप्रांतांतील केशवसुतांचे अढळस्थान. पृ. ९ ते ४०

१ विद्याप्रशस्ति	१	२१ प्रीति	३९
२ कविता आणि कवि	३	२२ —प्रत	४१
३ सृष्टि आणि कवि	५	२३ कविता आणि प्रीति	४२
४ दिव्य ठिणगी	६	२४ मयूरासन आणि ताजमहाल	४४
५ फुकट दवडलेला तास	७	२५ प्रीति आणि तूं	४५
६ कल्पकता	८	२६ रुष्ट सुन्दरीस	४६
७ दिवा आणि तारा	१०	२७ एका भारतीयाचे उद्गार	४८
८ कवितेचें प्रयोजन	११	२८ अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला	
९ स्फूर्ति	१३		प्रश्न ५१
१० काव्य कोणाचें ?	१५	२९ मजुरावर उपासमारीची	
११ आम्ही कोण ?	१७		पाळी ५३
१२ प्रतिभा	१८	३० तुतारी	५५
१३ दुर्मुखलेला	१९	३१ दोन बाजी	६०
१४ गांवी गेलेल्या मित्राची		३२ नवा शिपाई	६२
खोली लागलेली पाहून—	२१	३३ निशाणाची प्रशंसा	६४
१५ गोष्टी घराकडिल मी वदतां		३४ गोफण केली छान !	६६
गड्यारे	२४	३५ उगवत असलेल्या सूर्यास	६८
१६ सिंहावलोकन	२८	३६ अढळ सौंदर्य	७०
१७ नैर्ऋत्येकडला वारा	३०	३७ एक खेडें	७२
१८ आईकरितां शोक	३४	३८ पुष्पाप्रत	७६
१९ दूर कोठें एकला जाउनीयां	३६	३९ भुंग	७८
२० तुझें नाम मुखीं	३८	४० पर्जन्याप्रत	८२

४१ संध्याकाळ	८४	५२ घड्याळ	११०
४२ वातचक्र	८६	५३ दंवाचे थेंब	११२
४३ सृष्टि, तत्त्व, आणि दिव्यदृष्टि	८८	५४ रांगोळी घालतांना पाहून	११५
४४ पुष्पाप्रत	९०	५५ पद्यपंक्ति	११८
४५ क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास	९२	५६ विद्यार्थ्यांप्रत	११९
४६ आहे जीवित काय ?	९४	५७ उत्तेजनाचे दोन शब्द	१२१
४७ सतारीचे बोल	९५	५८ दिवस आणि रात्र	१२३
४८ फूलपांखरूं	९९	५९ मूर्तिभंजक	१२५
४९ म्हातारी	१०२	६० झपूझा ! टीपा	१२६ १२९
५० हरपले श्रेय	१०५	परिशिष्टं	१६५
५१ फुलांची पखरण	१०८		

★ ★ ★

मराठी इतिहास

अनुक्रम ३४१६७

पृष्ठ: १५६३

काव्यप्रांतांतील केशवसुतांचे अदळस्थान

इ. स. १८८५ हें वर्ष राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेमुळे मराठी इतिहासांत जसें गाजलें तसेंच तें मराठी कवितेच्या इतिहासांतहि केशवसुतांच्या कावितेमुळे महत्त्वास चढलें. १८८५ मध्ये केशवसुतांची पहिली कविता प्रसिद्ध झाली आणि तेव्हापासून मराठी कवितेला आधुनिक वळण लागलें, असें मानण्यांत येतें. मराठी कवितेंतील या केशवसुतप्रणीत क्रांतीला आता पाऊणशेंहून अधिक वर्षे झालीं.

या पाऊण शतकाच्या अवधींत 'महाराष्ट्र-कविपरंपरा' अखंडितपणे चालू ठेवणारे अनेक लहानमोठे कवि होऊन गेले; मराठी कवितेला वेगवेगळीं वळणें देण्याचे वैयक्तिक वा सामूहिक असे अनेक प्रयत्न झाले; विविध तंत्र-प्रकारांची उलटसुलट दिशेने बरीच चर्चा झाली; कविसंमेलनांचा उपक्रम झाला; काव्यगायनाचे व काव्यचर्चेचे फड उभारले गेले; मध्यंतरीच्या कांही कालांत मराठी कवितेला उपेक्षेचा माराहि सहन करावा लागला; आणि गेल्या कांही वर्षांत नवकवितेचें अधिराज्य सुरू होऊन तिने सारा मनूच पालटून टाकला; पण या सान्या कोलाहलांत व वादळवान्यांत मराठी कवितेंतील केशवसुतांचें स्थान ध्रुवतान्याप्रमाणे अदळच राहिलें.

१९०५ सालीं आलेल्या अपघाती मृत्यूमुळे आपल्या कवितेचा गुण-गौरव झालेला पाहण्याचें भाग्य स्वतःच्या हयातींत केशवसुतांना लाभलें नाहीं पण त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या कवितेची महती उत्तरोत्तर वाढतच गेल्याचें दिसतें. त्यांच्या काव्यकर्तृत्वाचा गौरव करणारीं गीतें लिहिलीं गेलीं; नाट्यछटा निर्माण झाल्या; स्मारक-मंडळें स्थापन झालीं; त्यांच्या कवितांचे संग्रह निघाले आणि अनेकांनी त्यांच्या संप्रदायाची माळ आपल्या गळ्यांत हौसेने घालून घेतली. आज हा सांप्रदायिकपणा उरला नसला तरी जुन्या पिढीतील रसिका-

इतकाच आजच्या पिढीचा नवा रसिकहि केशवसुतांना सादर अभिवादन करतांना दिसत आहे.

जीवनपट

केशवसुतांच्या या प्रभावाचें कारण त्यांच्या बाह्य परिस्थितीत प्रयत्न करूनहि, सांपडत नाही. कृष्णाजी केशव दामले ऊर्फ 'केशवसुत' यांचा जन्म इ. स. १८६६ सालीं रत्नागिरी जिल्ह्यांतील मालगुंडसारख्या खेड्यांत एका प्राथमिक शिक्षकाच्या पोटी झाला. त्या वेळच्या त्या मोठ्या कुटुंबांत केशवसुतांचें विशेष कौतुक होणें दुरापास्तच होतें. त्यांची प्रकृतीहि साधारण 'अशक्त व किरकिरी' च होती. वडिलांच्या हाताखाली प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर ते इंग्रजी शिक्षणासाठी बडोद्यास आपल्या बंधूकडे गेले. † पण या बंधूच्या अकालीं निधनामुळे आठ-दहा महिन्यांतच त्यांना बडोदें सोडावें लागलें. तेथून ते वर्धा व मग नागपूर येथे गेले. पण तिकडील कडक उन्हाळा न मानवल्यामुळे वर्षभरांतच त्यांना परतावें लागलें. बडोदा, वर्धा, नागपूर इ. ठिकाणच्या खंडित वास्तव्यामुळे अपुरें राहिलेलें शिक्षण त्यांनी पुण्यास येऊन पूर्ण केलें. शाळेंत हुषार विद्यार्थी म्हणून त्यांची कधीच ख्याती नव्हती. इ. स. १८८९ मध्ये ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले खरें, पण एक दोनदा अपयश पदरीं घेऊनच. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे त्यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ घेणें अशक्य तर होतेंच, शिवाय बालपणीच विवाह झाला असल्यामुळे संसाराची जोखीमहि त्यांच्या अंगावर होती.

† केशवसुतांचे हे बंधु श्रीधरपंत बडोद्यास प्राध्यापक होते. स्वावलंबनाने त्यांनी उच्च शिक्षण संपादन केलें होतें. केशवसुतांचे आणखी दोन बंधु मोरो केशव दामले (व्याकरणकार) व सीताराम केशव दामले (वृत्तपत्रकार व देशभक्त) महाराष्ट्राला सुपरिचितच आहेत. केशवसुतांच्या प्रमाणेच अभिनिवेश, व्यासंगशीलता, स्वतंत्र वाणा इत्यादि गुण याहि बंधूंत आढळतात. केशवसुतांच्या ठिकाणीं या गुणांचा प्रादुर्भाव आनुवंशिकरीत्या तर झाला नसेल ?

दहा

१८८९ च्या पुढची केशवसुतांची सारी हयात, प्रपंचभार उचलण्यासाठी पंचवीस-तीस रुपयांवर नोकरी करण्यांत खर्ची पडली, आणि त्याहीसाठी त्यांना अनेक ठिकाणी वणवण फिरावे लागले. इ. स. १८९० ते १८९६ पर्यंत (मध्यंतरीचें सावंतवाडीचें एक वर्ष वजा जाता) त्यांनी मुंबईत मिशन स्कूलमध्ये मास्तरकी; खाजगी शिकवण्या अथवा कमिसरेट ऑफिसमध्ये हंगांभी कारकुनाची नोकरी करून कशीवशी गुजराण केली. १८९६ ते १८९७ च्या सुमारास प्लेगमुळे त्यांना मुंबई सोडावी लागली. त्यानंतर खानदेशातील फैजपूर, भडगांव अशा ठिकाणी नोकरीच्या निमित्ताने ते १९०३ पर्यंत फिरत राहिले. सन १९०३ मध्ये धारवाड येथे सरकारी हायस्कुलांत मराठी शिक्षकाची नोकरी मिळून त्यांना थोडी कुठे उसंत मिळते न मिळते, तोंच १९०५ नोव्हेंबरच्या सात तारखेस हुबळी येथे प्लेगने त्यांचा बळी घेतला. केशवसुतांच्या या एकूणचाळीस वर्षांच्या अपुऱ्या हयातींत अस्थिरता, भ्रमंति, विवंचना, आघात-अपघात, यापलीकडे नेत्रदीपक असें काय आहे ?

केशवसुतांचें व्यक्तिमत्त्व

कांही लेखकांची हयात अल्प असली तरी त्यांचा लेखनसंभार विपुल व विविध असतो. केशवसुतांची कीर्ति या प्रकारच्या लेखनावर अवलंबून आहे असें म्हणावें तर तसेंहि नाही. कवितेखेरीज अन्य प्रकारचें लेखन त्यांनी फारसें केलेच नाही; आणि त्यांच्या कवितांच्या एकूण संख्येचा विचार केला तरी ती एकशेंपस्तीस-सदतीसहून अधिक भरत नाही. गुणवत्तेच्या दृष्टीने ही सारी कविता अव्वल दर्जाची आहे, असें त्यांचा अंधभक्तहि म्हणणार नाही. प्रसिद्धीचें व्यावहारिक तंत्रहि त्यांनी कधी आत्मसात् केले नव्हतें उलट, प्रसिद्धिपराङ्मुखतेच्या दुसऱ्या टोकाला जाऊन स्वतःचा साधा फोटो काढण्यासहि त्यांनी कोणाला कधी अनुमति दिली नाही ! हांजीखोरपणाची व ढोंगाची तर त्यांना उपजतच चीड होती; चारचौघांत मिसळण्याचा त्यांना कंटाळा होता; व्यावहारिकदृष्ट्या त्यांचें आयुष्य एकलकोंडें व एकमार्गी होतें; त्यांतच त्यांच्या साध्या, संकोची, मितभाषी, मानघन, अंतर्मुख

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, डॉ. स्थळप्रत.

अकरा

अनुक्रम ३४१५५

वि:

क्रमांक१५६३

नों: दि: ...२०-१२-६२

वृत्तीची भर पडलेली; ' Poets as dreamers should sit aloof, listening to the ethereal voice of silence ' * ही त्यांची भूमिका असल्याने समानधर्मीयांचा मेळावाहि त्यांनी आपल्याभोवती कधी गोळा केला नाही. आणि जगाने तर त्यांच्या एककल्ली, विमनस्क, नादी वृत्तीला उद्देशून ' मास्तर भ्रमिष्ट आहेत झालं ! ' § असा शेरा केव्हाच देऊन टाकला होता ! काव्यदेवीच्या या ' भ्रमिष्ट बालकाला ' त्यांचे कांही वाटले नसेल हा भाग वेगळा !

काव्यात्म व्यक्तित्वाची केशवसुतांनी उभारलेली उंच गुढी

केशवसुतांच्या या बऱ्याचशा नीरस व निरंग अशा जीवनचित्राच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे काव्यात्म प्रखर व्यक्तिमत्व किती उठून दिसते ! केशवसुत म्हटले की, तेजाचा अभिनव बाणा मिरविणारे, बंडाचा झेंडा हातांत घेऊन जिकडेतिकडे धामधूम उडवून देणारे, ' कोण मला वठणीला आणू शकतो ते पाहू ' असे उद्दाम आव्हान देणारे, ' जुने जाऊ दे मरणालागुनि ' असा पुकारा करणारे, ' देवदानवां नरे निर्मिले ' असे ठणकावून सांगणारे एक साहसी, आक्रमक, विमुक्त, घणाघाती व्यक्तित्व डोळ्यांसमोर उभे राहतें; यांतच त्यांच्या व्यक्तित्वातील गूढ, विमनस्क आर्त अशा कांही छटा मिसळल्या जातात आणि मग त्याला विलक्षण गहिरेपणा प्राप्त होतो. प्रांजळपणा, फटकळपणा व अंतर्मुखता केशवसुतांच्या रोमरोमांत भिनली असल्याचा प्रत्यय त्यांच्या एखाद्या प्रासंगिक पत्रांतूनहि येतो. † केशवसुतांच्या कवितेपेक्षा तसूभर अधिकच त्यांच्या या ' काव्यात्म व्यक्तित्वाचे ' सौंदर्य वाचकाला वेढून टाकते.

* कविसंमेलनाच्या संबंधांत केशवसुतांनी लिहिलेले पत्र (मनोरंजन पु. ११ भा. ७)

§ ' केशवसुत-स्मृति-ग्रंथ ' पृष्ठ २४१

† परिशिष्ट पाहा.

काव्यात्म व्यक्तित्वाची व त्याच्या प्रौढीची उंच गुढी एवढ्या दिमाखाने व थाटाने मराठी कवितेच्या प्राङ्गणांत यापूर्वी कुणी उभी केली नव्हती. व्यक्तित्वाच्या या प्रत्ययकारी आविष्कारांतच केशवसुतांचें केशवसुतपण सांठविलेलें आहे. व्यक्तित्वाच्या या जाणिवेचा हा ताण कांहींना सहन न झाल्यामुळे त्यांना, या आत्मपूजनांत केशवसुतांचा अहंकार दिसला, अचाट अत्युक्तीचें दर्शन झालें. परंतु केशवसुतांच्या ठिकाणीं प्रादुर्भूत झालेली उत्कट आत्मनिष्ठेची व तिच्या प्रबल आविष्काराची ही जाणीव कृष्णाजी केशव दामले नामक एका व्यक्तीची नसून ती एका आत्मजागृत अशा नव्या समाजाची आहे. तिला प्रातिनिधिक मूल्य आहे. आणि म्हणूनच केशवसुत जेवढे 'मी'च्या भाषेंत बोलतात तेवढेच 'आम्ही'च्याहि. व्यक्ती-इतकेंच समूहालाहि त्यांचें आवाहन असतें. हातांत बंडाचें निशाण घेऊन ते बांधवांना पुनः पुन्हा पाचारण करतात; कारण, त्यांना ही नवी जागृति, नवी जाणीव इतरांत संक्रांत करावयाची होती. जुनें जग उलथून टाकून त्या जागीं एका नव्या स्वर्गीय जगाची स्थापना करावयाची होती. एका विशिष्ट क्रांतिकारक प्रयोजनाने केशवसुतांची काव्यदृष्टि धुंद झालेली असल्याने तींतून प्रेषिताचा अभिनिवेश व योद्ध्याची उतावीळ घाई प्रकट होते. याला तत्कालीन राजकीय, सामाजिक परिस्थितीहि कांही अंशी कारणीभूत आहे. केशवसुतांच्या काळीं सारें राष्ट्र पारतंत्र्याच्या पाशांनी तर करकचून आवळलें होतेंच, पण समाजस्थितीहि व्यक्तित्वाचा सर्व बाजूंनी कोंडमारा करणारी होती. या सान्यांची तीव्र प्रतिक्रिया केशवसुतांच्या कवितेंत आढळते.

केशवसुतकालीन राजकीय परिस्थिति व राष्ट्रीय कविता

केशवसुतकालीन राजकीय परिस्थितीचा विचार करतां, केशवसुतांच्या जन्मकाळीं १८५७ चा उठाव मोडून एक दशक लोटत आलें होतें. इंग्रजी राजवटीला 'ईश्वरी वरदान' मानण्याचें पर्व संपून राष्ट्राभिमानाच्या व स्वावलंबनाच्या दुसऱ्या पर्वाला प्रारंभ झाला होता. ब्रिटिश राजवटीच्या शोषकतेची जाणीव आल्याने राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृ-

तिक क्षेत्रांत कांही ना कांही नवी हालचाल होत होती. ' थंड गोळा ' होऊन पडलेल्या महाराष्ट्रांत नव्या चैतन्याची ऊर्जा संचरत होती. भारतीय जनतेच्या मनांतील न्यूनगंड नष्ट करून त्यांच्या अंतःकरणांत राष्ट्राभिमानाची ज्योत् प्रज्वलित करण्याचे निरनिराळे प्रयत्न चालू होते. शिक्षणाच्या निमित्ताने ज्येष्ठ कालांत (१८८४) केशवसुत पुण्यास आले, त्या काळीं पुण्याचें सारें वातावरण मालाकार चिपळूणकरांच्या कर्तृत्वाने व स्वदेश, स्वधर्म आणि स्वभाषा यांच्या जयघोषाने दुमदुमत होतें. स्वार्थत्यागपूर्वक देशसेवा करण्याचें यज्ञ-ककण बांधून टिळक-आगरकरांनी चिपळूणकरांच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी पत्करली होती. केशवसुतांचें पुण्यांतील बहुतेक शिक्षण याच शाळेंत झालें. शिक्षक या नात्याने त्यांना टिळक आगरकरांचा लाभहि झाला होता. या साऱ्यांचा कांही एक ठसा त्यांच्या संस्कारक्षम तरुण मनावर उमटावा यांत नवल नव्हतें.

“ देवा, केव्हां परवशपणाची निशा ही सरून
स्वातंत्र्याचा द्युमणि उदया यात्रयाचा फिरून ? ”

(' एका भारतीयाचे उद्गार ')

“ तेव्हां आम्हीं म्हटलें ही न्हासाची
रजनी केव्हां जाइल विरून साची ? —
स्वतंत्रतेची पहाट ती होईल,
उत्कर्षाचा दिन केव्हां सुचवील ? —
या डोक्यांनीं पहाट ती बघण्याचें
असेल का हो नशिबीं दुर्दैव्यांचें ?
किंवा तीतें आणायचे कांहीं
यत्न आमुच्या होतिल काय करांहीं ? ”

(' गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून ')

यासारखे उद्गार केशवसुतांच्या पारतंत्र्याने विव्हल झालेल्या अंतःकरणाचे

चौदा

निदर्शक आहेत, त्यांनी बलवंत अप्पाजी दाते यांना उद्देशून लिहिलेल्या कवितेतहि भारताच्या उद्धाराची हीच तळमळ प्रकट केली आहे.

केशवसुतांनी राष्ट्रीय वाण्याच्या या प्रकारच्या कविता १८९० पूर्वी म्हणजे विद्यार्थी दर्शेतच प्रामुख्याने लिहिलेल्या आढळतात. त्यांच्या पुढील काळातील कवितांतून राजकीय स्थितीचे निर्देश आढळत नाहीत. याचा अर्थ पारतंत्र्याची चीड त्यांच्या अंतःकरणांत घर करून राहिलेली नव्हती असें नव्हे, पण राजकीय परिस्थितीबद्दलची भावना प्रामाणिकपणे प्रकट करणे त्या काळीं धोक्याचें वाटत होतें. राष्ट्राभिमान प्रकट करावयाचाच झाल्यास तो आडवळणाने, ऐतिहासिक व्यक्तींच्या वा घटनांच्या आवरणंतून अथवा अन्योक्तींच्या रूपाने प्रकट करावयाचा, अशी दूम यामुळेच या काळांत रूढ झाली. केशवसुतांना समकालीन असलेल्या कवि विनायकाने या पद्धतीच्या काव्यलेखनावर विशेष भर दिलेला आहे. केशवसुतांच्या 'दोन बाजी' किंवा 'जयाजीराव शिंदे व तुकोजीराव' सारख्या कवितांत या पद्धतीचा तुरळक अवलंब दिसतो. परंतु केशवसुतांची वृत्ति विनायकाप्रमाणे केवळ भूतकाळांत रमणारी नव्हती. शिवाय राजकीय विमोचनाहून थोडी अधिकच सामाजिक सुधारणांची गरज आपल्या समाजाला आहे, अशी आगरकरांप्रमाणेच केशवसुतांचीहि धारणा असावी. म्हणूनच त्यांनी स्त्रीला 'भूपृष्ठस्थित आद्यदैवत' असें संबोधलें; रूढीला 'राक्षसी' अशी पदवी बहाल केली; समतेचा पुरस्कार केला; इतरांना मूर्तिभंजनाचा आदेश दिला; 'ब्राह्मण नाही, महार नाही न मी एक पंथाचा', असा पुकारा स्वतः केला आणि अंत्यजाच्या मुलाच्या तोंडीं ब्राह्मणाच्या सोवळ्याओवळ्याचा प्रश्न खोचकपणे गोवला. यावरून हेंच दिसतें की, राजकीय चळवळीपेक्षा तत्कालीन पुरोगामी सामाजिक वृत्तिप्रवृत्तींशी केशवसुत मनाने अधिक समरस झाले होते.

नवें युयुत्सु सामाजिक तत्त्वज्ञान

आणि तत्कालीन वातावरणहि राजकीय चळवळीपेक्षा सामाजिक आंदोलनांनीच अधिक क्षुब्ध झालें होतें. शिवाय राजकीय हालचालींच्या

मानाने सामाजिक क्षेत्रांत चळवळी करण्यास संधीहि अधिक अनुकूल होती. पाश्चात्य शिक्षणाने व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, बंधुता, बुद्धिवाद, गतिशीलता, ऐहिकता इत्यादि मूल्यांना त्या कालीं विशेष महत्त्व प्राप्त होऊं लागलें होतें. ब्राह्मोसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज यांसारख्या नव्या धार्मिक संस्थांची स्थापना झाली होती. ग्रंथप्रामाण्य किंवा कर्मकांड याऐवजीं शुद्ध अंतःकरणप्रवृत्तीला अधिक महत्त्व येत होतें. समाजाचें नियमन करतांना देह-मनाच्या स्वाभाविक प्रेरणांकडे दुर्लक्ष करूं नये, अशी विचारसरणी मान्यता पावत होती. निसर्गाकडे व्रणण्याचा नवा दृष्टिकोण प्राप्त झाला होता. मानवाचें मानव म्हणूनच महत्त्व मानलें जाऊं लागलें होतें. मिशनरी चळवळींमुळे जुन्या धार्मिक व सामाजिक मूल्यांना धक्का बसला होता. पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, दलितोद्धार यांसारख्या सुधारणांचा पुरस्कार हिरीरीने होत होता. लोकहितवादी, फुले, न्या. रानडे, भांडारकर, तेलंग यांनी सामाजिक अन्यायांचें परिमार्जन करण्याचें कार्य आपापल्या परीने चालविलें होतें. आगरकरांसारखी ज्वलज्ज्वाल व्यक्ति या क्षेत्रांत उतरल्यानंतर तर या सुधारणांच्या तात्त्विक मंथनाला उधाण आलें.

व्यक्तिस्वातंत्र्याची प्राणप्रतिष्ठा होऊन समाजाची सर्वोपेक्षीय उन्नति झाल्या-खेरीज आपल्या देशाला तरणोपाय नसल्याची ग्वाही आगरकरांप्रमाणे केशवसुतांचेंहि मन देत होतें. राजकीय पारतंत्र्याबद्दल कुणाचा मतभेद असण्याचें कारण नव्हतें, पण समाजसुधारणेची बाब तशी नव्हती. ती-बद्दल समाजांत तीव्र स्वरूपाचा मतभेद नांदत होता. समाजांत आमूलाग्र क्रांति करूं इच्छिणारें नवें तत्त्वज्ञान गतानुगतिक अशा सर्वसाधारण माणसाच्या पचनीं पडणें कठीण होतें. यामुळे समाजांत सनातनी व सुधारक असे दोन पक्ष निर्माण होऊन या क्षेत्राला रणमैदानाचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. उत्तर-प्रत्युत्तरांच्या फैरी झडत होत्या. दोन्ही बाजूंचे योद्धे परस्परांशी आवेशाने झुंजत होते. आगरकरांसारख्या समाजसुधारकांच्या अध्वर्यूंचा आवेश प्रतिपक्षाच्या विरोधाने अधिकच वाढीस लागला होता. केशवसुतांचा याबद्दलचा जोषहि आगरकरांच्या सच्छिष्याला शोभेल असाच होता. किंबहुना,

सोळा

आगरकर वगळल्यास, सामाजिक अन्यायांची चीड केशवसुतांइतकी उद्रेकी स्वरूपांत, अन्य कोणा गद्य वा पद्य लेखकाने काचितच मांडली असेल.

“ नियमन मनुजासाठीं मानव
नसे नियमनासाठीं जाणा
प्रगतिस जर तें हाणी टोणा
झुगारुनि ते देऊनि बाणा
मिरवा निज ओजाचा अभिनव ! ”

“ रूढि जुलूम यांची भेसुर
संतानें राक्षसी तुम्हांला
फाडुनि खाती, ही हतवेला
जल्शाची कां ? पुसा मनाला ! ”

“ धार धरलिया प्यार जिवावर
रडतिल रडोत रांडापोरें,
गतशतकांचीं पापें घोरें—
क्षालायाला तुमचीं रुधिरें
पाहिजेत रे ! छैण न व्हा तर ! ”

“ हल्ला करण्या तर दंभावर-तर बंडावर,
शूरानो ' या, त्वरा करा रे !
समतेचा ध्वज उंच धरारे
नीतीची द्वाही पसरा रे !
तुतारिच्या ह्या सुराबरोबर ! ”

यांसारखे ' तुतारी ' कवितेंतील भेदक उद्गार काळजाला हात घालतात. या कवितेला प्रगतीची आर्ष ऋचा असें संबोधण्यांत येतें, तें उगीच नव्हे. या कवितेच्या प्रभावानेच उद्दीपित होऊन ' धर्मवीर ' (बालकवि), ' दसरा ' (गोविंदाग्रज), ' रणशिग ' (रे. टिळक), ' डंका ' (बी) यां-

सारखी प्रागतिक विचारांचा पुरस्कार करणारी कविता पुढे निर्माण झाली; तुतारीच्या नांवाने मंडळ स्थापन झाले; 'तुतारीचे पडसाद' सारखे स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले गेले; किंबहुना 'तुतारी' ही कविता विशिष्ट प्रकारच्या क्रांतिकारक आशयाची प्रतीकच बनली. 'तुतारी'च्या जोडीला 'नवा शिपाई,' 'स्फूर्ति' यांसारख्या कविता उभ्या केल्या की, केशवसुतांच्या कवितेंतील 'प्रक्षोभ' रस वा 'क्रांति' रस डोळ्यासमोर मूर्तिमंत उभा राहतो. 'गंगौघापरि भव्य केशवसुता सावेश वाणी तुझी' हे कवि रेंदाळकरांचे उद्गार वरील-सारख्या कवितांना उद्देशूनच निघाले असावेत. या कवितांचा इतका बोलबाला झाला की, पुढे पुढे केशवसुत म्हणजे 'तुतारी', 'नवा शिपाई' 'स्फूर्ति' असे समीकरणच मांडले जाऊ लागले.

परंतु क्रांतिकारक सामाजिक आशयाने भरलेल्या वरीलसारख्या कवितांचे महत्त्व यत्किंचितहि कमी न लेखतां, हे क्रांतिकारत्व म्हणजे संपूर्ण केशवसुत नव्हेत; हेहि सांगणे आवश्यक आहे. कारण क्रांतीच्या या जय-घोषांत त्यांच्या तत्त्वचिंतनात्मक अथवा कौटुंबिक जिव्हाळ्याने भरलेल्या कवितांकडे दुर्लक्ष होत असते.

तत्त्वचिंतक केशवसुत

केशवसुतांच्या कवितेचा साकल्याने विचार करतां, त्यांचे सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान हे त्यांच्या जीवनविषयक विचारसरणीचे एक अंग, फार झाले तर अविभाज्य अंग मानतां येईल. त्यांचा खरा ओढा होता तो जीवन-विषयक तात्त्विक चिंतनाकडे. कसल्या तरी चिंतनांत मग्न होऊन राहण्याचा त्यांचा हा स्वभाव त्यांच्या बालपणापासूनच प्रकट झालेला आहे. §'दिवाळी'-सारख्या सणांतील सारे उत्सवी वातावरण व या ऋतूंत आढळणारे प्रसन्न

§ 'केशवसुतांची कविता' या पुस्तकाला जोडलेले सी. के. दामलेलिखित केशवसुतांचे त्रोटक चरित्र पाहावे.

सौंदर्य वर्णन केल्यानंतर शेवटीं त्यांच्या मुखांतून उद्गार निघतात ते असे :—

“ खाणें आणि पिणें विनोद करणें, गाणेंहि वा खेळणें,
जैसें ज्यास रुचेल त्यापरि तुम्हीं या उत्सवीं वागणें;
मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी वैसुनी
कालक्षेप करीत उन्मन असा वेढ्यापरी गाउनी ! ”

उन्मन अवस्थेंत जाऊन तत्त्वचिंतन करणें हा केशवसुतांचा स्थायीभाव आहे. ज्ञाताच्या कुंपणावरून उड्डाण करून अज्ञाताच्या प्रदेशांत संचार करण्यास ते सदैवच उत्सुक असतात. झरोक्यांतून येणाऱ्या सूर्यकिरणांतील अणुरेणू-बरोबर त्यांचें मनहि भ्रमण करूं लागतें. ‘ म्हातारी ’सारख्या सामान्य वस्तूच्या दर्शनानेहि तें प्रत्यक्षांतून परोक्षांत प्रवेश करतें. रांगोळीच्या साध्या आकृतीत त्याला मोठा आशय दिसतो. ‘ अवधी काजें विसरून ’ ‘ व्यर्थातील अर्थ ’ शोधण्याचें केशवसुतांना जन्मजात वेडच होतें. हा शोध घेतांना ते जनमर्यादा विसरतात. ‘ औचित्याचा विवेक ’ त्यांना ‘ फोल ’ वाटूं लागतो. दीपशिखेवर बेफामपणे उडी घेऊन भस्म होणाऱ्या पतंगाचा किंवा पति-प्रेमाखावर स्वतःचा देह अग्नीस समर्पण करणाऱ्या सतीचा हौतात्म्यभाव त्यांना भुरळ घालतो, तो यामुळेच.

केशवसुतांच्या निराशावादाचें स्वरूप

देव, देश, धर्म, समाज इत्यादींचा केशवसुतांच्या कवितेंत, विचार आलेला असला तरी तो एका आदर्श ध्येयस्वप्नाच्या अनुषंगाने आलेला आहे. हें ध्येयस्वप्न म्हणजे ‘ पृथ्वीला सुरलोक साम्य ’ आणणें हें होय. या स्वप्नाचा ध्यास त्यांच्या अनेक कवितांतून प्रकट झालेला आहे. या ध्यासांतूनच हें ध्येयस्वप्न प्रत्यक्ष मानवी जीवनांत कसें साकार करावयाचें हा प्रश्न केशवसुतांच्या मनांत स्फुरण पावतो, आणि मग या प्रश्नाच्या कक्षा, मानवी जीवनाचें अंतिम प्रयोजन, मानवाचें या विश्वाच्या घडामोडींतील स्थान; मानव आणि

सारखी प्रागतिक विचारांचा पुरस्कार करणारी कविता पुढे निर्माण झाली; तुतारीच्या नांवाने मंडळ स्थापन झाले; 'तुतारीचे पडसाद' सारखे स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले गेले; किंबहुना 'तुतारी' ही कविता विशिष्ट प्रकारच्या क्रांतिकारक आशयाची प्रतीकच बनली. 'तुतारी'च्या जोडीला 'नवा शिपाई,' 'स्फूर्ति' यांसारख्या कविता उभ्या केल्या की, केशवसुतांच्या कवितेंतील 'प्रक्षोभ' रस वा 'क्रांति' रस डोळ्यासमोर मूर्तिमंत उभा राहतो. 'गंगौघापरि भव्य केशवसुता सावेश वाणी तुझी' हे कवि रेंदाळकरांचे उद्गार वरील-सारख्या कवितांना उद्देशूनच निघाले असावेत. या कवितांचा इतका बोलबाला झाला की, पुढे पुढे केशवसुत म्हणजे 'तुतारी', 'नवा शिपाई' 'स्फूर्ति' असे समीकरणच मांडले जाऊ लागले.

परंतु क्रांतिकारक सामाजिक आशयाने भरलेल्या वरीलसारख्या कवितांचे महत्त्व यत्किंचितहि कमी न लेखतां, हे क्रांतिकारत्व म्हणजे संपूर्ण केशवसुत नव्हेत; हेहि सांगणे आवश्यक आहे. कारण क्रांतीच्या या जय-घोषांत त्यांच्या तत्त्वचिंतनात्मक अथवा कौटुंबिक जिव्हाळ्याने भरलेल्या कवितांकडे दुर्लक्ष होत असते.

तत्त्वचिंतक केशवसुत

केशवसुतांच्या कवितेचा साकल्याने विचार करतां, त्यांचे सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान हे त्यांच्या जीवनविषयक विचारसरणीचे एक अंग, फार झाले तर अविभाज्य अंग मानतां येईल. त्यांचा खरा ओढा होता तो जीवन-विषयक तात्त्विक चिंतनाकडे. कसल्या तरी चिंतनांत मग्न होऊन राहण्याचा त्यांचा हा स्वभाव त्यांच्या बालपणापासूनच प्रकट झालेला आहे. § 'दिवाळी'-सारख्या सणांतील सारे उत्सवी वातावरण व या ऋतूत आढळणारे प्रसन्न

§ 'केशवसुतांची कविता' या पुस्तकाला जोडलेले सी. के. दामलेलिखित केशवसुतांचे त्रोटक चरित्र पाहावे.

सौंदर्य वर्णन केल्यानंतर शेवटी त्यांच्या मुखातून उद्गार निघतात ते असे :—

“ खाणें आणि पिणें विनोद करणें, गाणेंहि वा खेळणें,
जैसें ज्यास रुचेल त्यापरि तुम्हीं या उत्सवीं वागणें;
मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी बैसुनी
कालक्षेप करीत उन्मन असा वेड्यापरी गाउनी ! ”

उन्मन अवस्थेंत जाऊन तत्त्वचिंतन करणें हा केशवसुतांचा स्थायीभाव आहे. ज्ञाताच्या कुंपणावरून उड्डाण करून अज्ञाताच्या प्रदेशांत संचार करण्यास ते सदैवच उत्सुक असतात. झरोक्यांतून येणाऱ्या सूर्यकिरणांतील अणुरेणू-बरोबर त्यांचें मनहि भ्रमण करूं लागतें. ‘ म्हातारी ’सारख्या सामान्य वस्तूच्या दर्शनानेहि तें प्रत्यक्षांतून परोक्षांत प्रवेश करतें. रांगोळीच्या साध्या आकृतींत त्याला मोठा आशय दिसतो. ‘ अवघीं काजें विसरून ’ ‘ व्यर्थातील अर्थ ’ शोधण्याचें केशवसुतांना जन्मजात वेडच होतें. हा शोध घेतांना ते जनमर्यादा विसरतात. ‘ औचित्याचा विवेक ’ त्यांना ‘ फोल ’ वाटूं लागतो. दीपशिखेवर बेफामपणे उडी घेऊन भस्म होणाऱ्या पतंगाचा किंवा पति-प्रेमाखावर स्वतःचा देह अग्नीस समर्पण करणाऱ्या सतीचा हौतात्म्यभाव त्यांना भुरळ घालतो, तो यामुळेच.

केशवसुतांच्या निराशावादाचें स्वरूप

देव, देश, धर्म, समाज इत्यादींचा केशवसुतांच्या कवितेंत, विचार आलेला असला तरी तो एका आदर्श ध्येयस्वप्नाच्या अनुषंगाने आलेला आहे. हे ध्येयस्वप्न म्हणजे ‘ पृथ्वीला सुरलोक साम्य ’ आणणें हें होय. या स्वप्नाचा ध्यास त्यांच्या अनेक कवितांतून प्रकट झालेला आहे. या ध्यासांतूनच हें ध्येयस्वप्न प्रत्यक्ष मानवी जीवनांत कसें साकार करावयाचें हा प्रश्न केशवसुतांच्या मनांत स्फुरण पावतो, आणि मग या प्रश्नाच्या कक्षा, मानवी जीवनाचें अंतिम प्रयोजन, मानवाचें या विश्वाच्या घडामोडींतील स्थान; मानव आणि

निसर्ग यांचें परस्पर संबंध इत्यादि प्रश्नांशीं जाऊन भिडतात. या साऱ्या प्रश्नांचा विचार करतांना मात्र एरव्ही उद्दाम आवेशाने बोलणारे केशवसुत एकदम विनम्र होतात; मानवी मर्यादांची जाणीव त्यांना घेहू लागते; त्यांच्या दुर्दम्य आत्मविश्वासाला तडे पडतात; कलावंतांच्या प्रतिभेला दर्शन देऊन 'क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्याभास' मुठींत पकडतां न आल्याची खंत लागून राहते; आणि या साऱ्याची मग परिणति होते ती दाहक निराशेंत. या निराशेला वाचा फुटून ती आक्रंदन करते :—जीवन हें 'एक शोकसंकुल' नाटक आहे; 'आमुचा प्याला दुःखाचा, डोळे मिटुनी प्यायाचा;' 'कोणीकडे ग कोणीकडून ? तिमिरामधेच तिमिरामधून;' 'मृत आशांच्या चितावरुनिया पिशाच्च माझे भटकत राहे;' 'दिलें हिरण्मय हातीं मृण्मय;' 'भिकार या जर्गी इच्छित न मिळे कांहीं' §

'अडवतील जर देव तरी, झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं' असे पौरुषपूर्ण उद्गार काढणारे केशवसुत, वरीलसारखे कडवट निराशेचे उद्गार काढतात; हें पाहून कांहींना विस्मयाचा धक्का बसतो, कांहींना यांत विसंगति दिसते. या निराशेची अनेक टीकाकारांनी अनेक प्रकारें मीमांसा केली आहे. केशवसुतांच्या मूळ वृत्तीशीं, आर्थिक वा कौटुंबिक जीवनाशीं, तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीशीं, त्यांच्या काव्यविषयक 'विचित्र' जाणिवेशीं अथवा त्यांनी वाचलेल्या विशिष्ट प्रकारच्या वाङ्मयाशीं या निराशेचा लागव्हांधा जोडण्याचा प्रयत्न झाला आहे. वस्तुतः कोणत्याहि कवीचे स्फुट भावोद्गार हे सामान्यतः त्या त्या क्षणांच्या भाववृत्तीचे दर्शक असतात; या भावानुभावांची वा विचारानुभावांची, व्यक्तिजीवनांतील कांही तपशिलाशीं वा सामाजिक स्थितीच्या स्थूल घडणीशीं सांगड घालण्याचा प्रयत्न म्हणूनच फसवा ठरण्याचा संभव असतो. जीवनाच्या अंतिम कूट प्रश्नांचा तात्त्विक पातळीवरून उत्कटपणे

§ "I am a dwarf." "A crab in my heart but alas ! Where is the restorative ?" यासारखे खाजगी पत्रांतून प्रकट झालेले केशवसुतांचे उद्गार याच मनःस्थितीचे द्योतक होत.

विचार करणाऱ्या कोणत्याहि प्रतिभावंताच्या साहित्यांत या प्रकारची निराशा प्रकट होते व 'Our sweetest songs are those that tell of saddest thought' असे उद्गार निघतात. या दृष्टीने विचार केल्यास केशवसुतांच्या काव्यांत आढळणाऱ्या निराशेबद्दलचा बराच घोटाळा टळेल असें वाटते. §

‘ न भी एक पंथाचा ’—

एका दृष्टीने सामान्य, कृत्रिम आणि सांकेतिक आशावादापेक्षा केशवसुतांची ही प्रत्ययशील निराशा अधिक मोलाची मानावयास हवी. तसें पाहिलें तर केशवसुतांनी पुरस्कृत केलेल्या सामाजिक तत्त्वप्रणालींत तत्कालिनांना उत्साहित ठेवण्याची उदंड शक्ति होती. मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत, हा सुधारणावाद दीर्घकालपर्यंत पुरवून पुरवून खाणाऱ्यांची उदाहरणे कमी नाहीत. केशवसुतांची थोरवी हीच की, त्यांनी समाज सुधारणांचा सोत्साह पुरस्कार करूनहि स्वतःला या सुधारणांशी सांप्रदायिकपणे बांधून घेतलें नाही. ‘ मळ्यास माझ्या कुंपण न लगे ’ या जाणिवेशी प्रतारणा होऊं दिली नाही. विचारांचा दाठरपणा असूनहि त्यांची कविता दीप्तिमान राहिली, ती यामुळेच. आगरकर, इमर्सन्, बिटमन् इत्यादींकडून केशवसुतांनी कांही विचारमूल्ये घेतलीं असतील, पण आपल्या कवितेला त्यांनी आगरकर अथवा अन्य कोणा विचारवंताच्या तत्त्वविवेचनाची ध्वनिमुद्रिका बनविली नाही. खुद्द आगरकरांचे बरेच विचार आज कालपक्ष झाल्यासारखे वाटतात. पण याच विचारसरणींतून स्फुरलेली केशवसुतांची कविता मात्र जिवंत व रसरशीत वाटते. गद्यांतील विचारांना कवितेंत उत्कट भावानुभवांचे वा विचारानुभवांचे स्वरूप प्राप्त झाल्याने हें असें होतें हें तर खरेंच. पण केशवसुतांच्या विमुक्त तत्त्वचिंतनाची जोड या विचारांना मिळाल्याने ते अधिक उत्तुंग व विशाल झाले आहेत हेंहि मान्य करावयास हवें. तत्त्वचिंतनाकरिता प्रसिद्ध असलेल्या

§ केशवसुतांच्या काव्यांतील निराशेच्या संदर्भांत प्रा. म. श्री. पंडित यांचें ‘ पांच चिंतनिकां ’तील विवेचन व श्री. शरश्चंद्र मुक्तिबोध यांचा ‘ केशवसुत-स्मृति ग्रंथ ’ मधील लेख उद्बोधक आहे.

तांबे, रे. टिळक, वी वगैरे कवींच्या तत्त्वदृष्टीशी केशवसुतांची तत्त्वदृष्टि तुळून पाहिल्यास तिच्या निखळपणाचा व मौलिकतेचा अधिकच प्रत्यय येतो.

केशवसुतांच्या तत्त्वचिंतनांत अज्ञेयवादाच्या व मूर्तिभंजनाच्या कांही छटा आढळत असल्या तरी त्यांत तुच्छतावादी (Cynical) दृष्टिकोन नाही. त्यांचे मूर्तिभंजन हा त्यांनी केलेल्या पाखंडखंडनाचा एक भाग आहे. तींत केवळ ' बुत्तशिकन ' वृत्ति नाही.

मानव व त्यांचे जग यांवर त्यांचे निरतिशय प्रेम आहे. पृथ्वीवर त्यांचे पाय घट्टपणे रोवले गेले आहेत. पृथ्वीवर उभ्या असलेल्या माणसाने आकाशाला गवसणी घालावी, द्यावा-पृथ्वी एक करावी, पृथ्वीला सुरलोकसाम्य आणावे, हे तर त्यांच्या आवाहनाचे ध्रुपदच. एखादे वेळीं मानवी जीवनाचे ' अज्ञेयावरचा तरंग ' असे, त्यांनी वर्णन केले असेल पण देवकल्पनेचा मात्र त्या मानाने अनेकवार उच्चार केला आहे. देवासुरांच्या तुंबळ युद्धांत देवांच्या मदतीस चरण्याची ते भाषा बोलतात; निसर्गरम्य स्थळीं देव असल्याचा त्यांना साक्षात्कार होतो; आईने आपल्यासाठी देवाची केलेली प्रार्थना त्यांना द्रव आणते; पारतंत्र्याची रात्र केव्हा संपणार असा देवालाच ते कळवळून प्रश्न विचारतात; पावसाने जिकडे तिकडे समृद्धि झाल्याचे पाहून देवाने कृपा केली, असे सहजपणे त्यांच्या मुखांतून उद्गार निघतात; आपण देवाचे लाडके असल्याचे ते आवर्जून आणि कौतुकाने सांगतात. केशवसुतांचे हे सारे उद्गार लाक्षणिक मानले तरी देवविषयक कल्पनेचा त्यांना तिटकारा नव्हता, एवढे तरी मान्य व्हावे.

गूढगुंजन

केशवसुतांच्या तत्त्वचिंतनपर कवितांतून पिंड-ब्रह्मांड, प्रकृति-पुरुष, प्रत्यक्ष-परोक्ष, खपुष्प, निगूढ गीति, दिव्याभास, आत्माराम यांसारखे कांही शब्द वा कल्पना वारंवार येतात आणि या कवितांभोंवती गूढतेचे व अध्यात्मतेचे एक वलय निर्माण होते. त्यावरून वा ' प्रकाश गेला, तिमिर हरपला '

सारख्या काव्यपंक्तींवरून केशवसुतांची कांही कविता गूढगुंजनात्मक स्वरूपाची मानण्यांत येते, ' गूढगुंजन ' हा शब्द मुळांतच फार धूसर आहे. डॉ. माधवराव पटवर्धनांनी केशवसुतांच्या कवितांचा विचार करतांना या शब्दाला कांहीसा अधिक्षेपात्मक अर्थ चिटकाविला आहे. ॥ जीवनाविषयींचें सखोल चिंतन व त्यांतून येणारी शब्दातीत अनुभवांची प्रतीति असा गूढगुंजन शब्दाचा अर्थ घेतल्यास, त्याचा प्रत्यय केशवसुतांच्या कांही कवितांतून येतो. अर्थात् हे अनुभव म्हणजे साक्षात्कारी संतमहात्म्यांची अनुभूति नव्हे, पण डॉ. माधवराव पटवर्धन मानतात त्याप्रमाणे त्यांना केवळ बौद्धिक खटाटोपाच्याहि सदरांत ढकलतां, येणार नाही. कोणत्याहि अव्वल दर्जाच्या कवींत आढळणारें तें स्वाभाविक स्फुरण आहे. अनेक पदरी, लोकविलक्षण, गुंतागुंतीची, सखोल अनुभूति आविष्कृत करतांना केशवसुतांनी आध्यात्मिक परिभाषा वापरणें एकपरीने अपरिहार्यच नव्हतें काय ? आजचा कवि या प्रकारच्या अनुभूतीच्या आविष्कारासाठी विज्ञान क्षेत्रांतील परिभाषेचा अवलंब करीत नाही काय ? केशवसुतांच्या काळीं आध्यात्मिक परिभाषा रूढ होती, ती परंपरेने चालत आली होती. तिचाच त्यांनी आश्रय घेतला आणि या परिभाषेत स्वतःच्या कांही नव्या अर्थच्छटा मिसळल्या यांत खटकण्यासारखें काय आहे ! केवळ शब्दचमत्कृतीच्या नार्दी लागून असला कांही खटाटोप केशवसुतांनी केला असता तर गोष्ट वेगळी होती.

गूढ म्हणजे क्लिष्ट असैंहि एक समीकरण याच संदर्भांत मांडलें गेलें. व केशवसुतांच्या कांही कवितांवर क्लिष्टतेचा आरोप केला गेला. केशवसुतांची कांही कविता क्लिष्ट वा बोजड झाली आहे हें खरें; पण ती तशी होण्याचें कारण, हें गूढगुंजन नसून सदोष रचना-पद्धति व अपरिचित संस्कृत शब्दांचा वापर हें आहे. केशवसुतांच्या तथाकथित गूढगुंजनात्मक कवितांवर क्लिष्टतेचा, दुर्बोधतेचा जो आरोप केला गेला तो काव्याला क्रमवार तर्कसंगत-रचना मानण्याच्या अपसमजांतून.

॥ ' अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक ' (खंड १)—संपादक गं. दे. खानोलकर. या ग्रंथांतील डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचा केशवसुतांवरील लेख पाहावा.

केशवसुतांची निसर्गकविता

गूढ वाटणाऱ्या अनुभवांची केशवसुतांना जी प्रतीति येते, ती मुख्यतः निसर्गाच्या सान्निध्यांत. मानवी जीवनांतील वैगुण्यामुळे तर त्यांची वृत्ति 'प्रेम, चारुता, आनंद' यांनी भरलेल्या निसर्गाकडे अधिकच आकृष्ट होते. सर्वच क्षेत्रांतील तत्कालीन विचारवंत, मानवी विमोचनासाठी निसर्ग-क्रमाकडे (Law of nature) मोठ्या आशेने पाहत असत. रूसोने प्रचलित केलेल्या या तत्त्वप्रणालीचा, रोमॅन्टिक प्रवृत्तीच्या कवींवर विशेषच प्रभाव पडला आहे.

मूळ चैतन्याचा, आनंदाचा, सौंदर्याचा स्रोत निसर्गात आहे; मानव हे निसर्गाचेच अपत्य होय; मानवाने निसर्गाविरोधी वर्तन करून स्वतःवर अनेक बंधने व आपत्ति निष्कारण लादून घेतल्या आहेत; यांतून मुक्त व्हावयाचे असल्यास त्याने पुन्हा निसर्गाकडेच वळले पाहिजे; असा हा एकंदर सूर आहे. वर्डस्वर्थच्या कवितेत तो वारंवार आढळतो. केशवसुतांच्या निसर्ग-कवितेतहि त्याचेच पडसाद पुनःपुन्हा उमटतात. निसर्ग निर्घृण असल्याचा ओझरता उल्लेख केशवसुत करतात, पण त्यांची मुख्य बैठक आहे ती—

“ जेथें ओढे वनराजी
वृत्ति रमे तेथें माझी
कारण कांहीं साक्ष तिथें
मग त्या श्रेयाची पटते ” ('हरपलें श्रेय')

यावरच;

“ म्हणुनि कथितों निःशंक मी तुम्हांतें,—
असे सुंदरता अढळ जरी कोठें
तरी करी ती सृष्टींत मात्र वास—
पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हांस ” ('अढळ सौंदर्य')

“ पुष्पाग्धे प्रकट होय न जें जराही
 सृष्टींत एकहि रहस्य असें न कांहीं
 ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत
 नाही निगूढ इतिहास असा जगांत ! ” (‘सृष्टि आणि कवि’)

“ जैजैकारनि सृष्टिला ध्वनि तिचा तो एक मानूं बली ” अशी केशवसुतांची एकूण निसर्गविषयक भूमिका आहे. निसर्गाकडे पाहण्याच्या त्यांच्या या विशिष्ट दृष्टिकोनांत; काव्यलेखनाच्या आरंभापासून (१८८६) शेवटच्या कवितेपर्यंत (१९०५) बदल झालेला दिसत नाही.

केशवसुत व बालकवि यांचे या निसर्गविषयाच्या बाबतींत विलक्षण साम्य आहे. ‘जें रम्य तें बघुनिया मज वेड लागे’ हीच दोघांचीहि वृत्ति; परंतु बालकवी-प्रमाणे केशवसुत तिचा आविष्कार सकलेंद्रियांना मोहिनी घालील अशा पध्दतीने करित नाहीत, त्यामुळे बालकवींच्या काव्यांतील जादूचीं नंदनवनें केशवसुतांच्या निसर्गकवितेत भेटत नाहीत. येथेहि केशवसुतांची तत्त्वपिपासु वृत्तीच प्रबळ होते आणि मग निसर्ग हा, चैतन्य, आनंद व सौंदर्य यांचे क्रीडांगण न बनतां या सान्यांचे केवळ प्रतीक बनतो. ‘संध्याकाळ’ ‘दिवाळी’ ‘पर्जन्याप्रत’ ‘नैर्ऋत्ये-कडील वारा’ सारख्या केशवसुतांच्या कांही कवितांतून साधे, सरळ, वास्तववादी निसर्गवर्णन येतें पण तें अपवादभूतच मानावें लागेल.

केशवसुतांच्या निसर्गांत, चंद्र, सूर्य, तारे, विद्युत्, जलवृष्टि, समुद्र, डोंगर, वातचक्र इत्यादि सान्या ‘सुंदर आणि भव्य’ वस्तूंचा तर समावेश होतोच, पण म्हातारीसारखी क्षुद्र वा घुबडासारखी निषिद्ध वस्तूहि काव्यविषय बनते. दंवाचे थेंब, भृंग, फुलपांखरूं यांसारख्या वस्तूंना केशवसुतांनीच प्रथमतः स्वतंत्र काव्य-वस्तूंचें स्थान दिलें. निसर्गावर त्यांनी कांही नवे संकेतहि आरोपित केले आहेत. त्यांची ‘दिवस आणि रात्र’ ही कविता या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. केशवसुतांचे आकाशांतील ताऱ्यांच्या तेजस्वितेवर सर्वाधिक प्रेम आहे. त्यांनी कवि आणि तारका यांचे विशेष मैत्रीचे नाते कल्पिलें आहे. तारका ही कवीची

भगिनी आहे; कवि हा धूमकेतूप्रमाणे असतो; कवि तारकांच्या द्युतिबले लेखन करतो; कवीला वगळल्यास सारीं तारांगणे गतप्रभ होतात; इत्यादि प्रकारचे उल्लेख त्यांच्या कवितेत वारंवार येतात.

केशवसुतांचा कवित्वविचार

कवि या नात्याने केशवसुत निसर्गाकडे आकृष्ट होण्याचें आणखी एक महत्त्वाचें कारण म्हणजे सृष्टीद्वारा त्यांना प्रतीत होणारी सौंदर्यनिर्मितीची प्रेरणा, सृष्टि कवयित्रीच आहे, भृंगांचें गान तेंच खरें गान, सृष्टीचें रम्यत्व हीच मानवाच्या कवित्वशक्तीची प्रेरक शक्ति, ' प्रत्येक मेघ वरता फिरतां नभांत ! एकेक शब्द लिहितों मम पुस्तकांत ' इत्यादि उद्गारांवरून केशवसुतांच्या मते, सृष्टि आणि कवि यांचें नातें कसें अविभाज्य आहे, याची कल्पना येते.

आत्मनिष्ठा, निसर्गचैतन्य, यांच्याइतकेंच या निर्मितिसामर्थ्यालाहि केशवसुत महत्त्व देतात. कलावंतांच्या निर्मितिक्षमतेचें (Creative ability) एवढें माहात्म्य अन्य कोणत्या आधुनिक मराठी कवीने वर्णिलेलें नाही. कविवर्य टागोरांप्रमाणेच केशवसुतांचीहि सर्जनशीलतेवरील निष्ठा प्रबल आहे. जीवनांतील सारा अपुरेपणा नष्ट करण्याची, त्याला सौंदर्यपूर्ण करण्याची किमया केलेंत आहे, असें केशवसुत मानतात. कवींच्या ' पाणिस्पर्शाने ' पृथ्वीला सुरलोकसाम्य येतें, वस्तुवस्तूंतून सौंदर्यातिशय ओसंडूं लागतो, शून्याची पोकळी सुरांच्या वसाहतीने भरून जाते, इत्यादि कविप्रतिभेबद्दलचे त्यांचे उद्गार प्रसिद्धच आहेत. कवि हा प्रतिभावळामुळे जनसामान्यांपेक्षा वेगळा ठरतो, त्याची दृष्टि अलौकिक असते, सामान्याला फक्त कांचेमधून दिसतें, तर कवि हा धोंड्यामधूनहि पाहूं शकतो, जंतूला विचार करावयास लावण्याची शक्ति कवीच्या ठिकाणीं असते, कवि साध्या विषयांतील मोठा आशय सहज आकलन करतो. प्रतिभा ही देवांची जननी आहे, या शक्तीने सारें ब्रह्मांड पिंडांत समाविष्ट करतां येतें; असें परोपरीने केशवसुतांनी प्रतिभेचें गुणगान केलें आहे.

प्रतिभाशक्तीचें हें अद्भुत माहात्म्य केशवसुतांनी मुख्यतः कविप्रतिभेच्या संदर्भात वर्णिलेलें असलें तरी त्याची व्याप्ति विस्तृत आहे. रांगोळीच्या रेषा वा सतारीचे बोल यांच्या प्रभावाचें केशवसुतांनी जें वर्णन केलें आहे, त्याच्या जोडीला गवई, चित्रकार, शिल्पकार इत्यादीं बद्दलचे त्यांचे उल्लेख लक्षांत घेतले म्हणजे त्यांच्या कलाविषयक कल्पनांचा व्यापकपणा स्पष्ट होतो. 'आम्ही कोण' या कवितेंत कवींच्या अनुषंगाने इतर कलावंतांचाहि विचार आला आहे, असें जें कै. कुसुमावती देशपांडे यांना वाटलें.* तें यामुळेच. महाराष्ट्रीय जीवनांत कलेला एकूणच असलेलें गौणस्थान लक्षांत घेतां, केशवसुतांच्या या अभिजात कलात्मक जाणिवेचें कौतुक वाटतें.

श्रेष्ठ कलावंताला लाभणारें दैवी प्रतिभेचें वरदान व वैभव केशवसुतांना पूर्णतया प्राप्त झालें नव्हतें, पण प्रतिभाशक्तीच्या विस्मयकारक सामर्थ्याची जाणीव मात्र काव्यलेखनाच्या आरंभकालापासूनच त्यांना आलेली होती. यामुळेच काव्याची वेगळी प्रयोजनें ते भावूं शकले. 'यशसे अर्थकृते व्यवहारविदे' सारखी पारंपारिक प्रयोजनें केशवसुतांना मुळीच अभिप्रेत नव्हतीं. श्रम हलके करणें, नवें स्फुरण देणें, यांसारख्या प्रयोजनांवर जुन्याची छाया असली तरी जग उलथून टाकणें, जुनें नष्ट करणें, क्रांतीचें दर्शन घडविणें, साध्या विषयांतला मोठा आशय पाहणें, 'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें' सारखीं, केशवसुतांनी कल्पिलेलीं काव्यप्रयोजनें सर्वथा नवीन आहेत. वस्तुनिष्ठेपेक्षा आत्मनिष्ठेवर व स्वयंस्फूर्ततेवर केशवसुतांनी अधिक भर दिला आहे.

“ करूनिया काव्य जनांत आणणें
न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें;
करूनि तें दंग मनांत गुंगणें,
तदीय हा सुंदर हेतु मी म्हणें. ”

(' कविता आणि कवि ')

* ' पासंग ' मधील ' आम्ही कोण ? ' हा लेख पाहावा.

हे उद्गार; किंवा कविता ही सभारुचि पाहून नाचणारी नटी नव्हे, ती पढीक नसते, तिच्यांत स्वभावभूयिष्ठ माधुरी असते, कविता कशी असावी हे सांगण्याचा अधिकार इतरेजनांना नाही, आत्म्याला हृदय खेळवीत असतां कवितेची सहज निर्मिति होते, तिला कृत्रिम बंधनांची जहरी नाही; वगैरे सारखे विचार; कांही प्रमाणांत तरी, मराठी कवितेला केशवसुतपूर्वकालांत अपरिचित होते. केशवसुतांनी जिद्दीने त्यांचा पुरस्कार तर केलाच, पण या नव्या भूमिकेला पोषक होईल, अशा प्रकारची निर्मिति करण्याचाहि प्रामाणिक प्रयत्न केला. पुरस्कारिलेलीं सारींच प्रयोजनें सारख्याच यशस्वीपणे त्यांना हाताळतां आलीं असें मात्र नव्हे; उदाहरणार्थ, 'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें' या कविबाण्याचा त्यांनी उच्चार केला असला तरी त्यांच्या स्वतःच्या वृत्तींत शिशूचा खेळकरपणा क्वचितच आढळतो. उलट प्रौढ वृत्तींतून निर्माण होणाऱ्या चिंतनाची अढीच त्यांच्या कपाळावर कायम कोरलेली दिसते.

कुटुंबविषयक व प्रेमविषयक कविता

परंतु अखंडपणे आत्ममग्न असलेल्या; आत्मपूजनावर भर देणाऱ्या; 'प्रत्यक्षांतून' 'परोक्षां'त जाण्यासाठी 'अवधीं काजें' विसरणाऱ्या या कवीला कौटुंबिक गोष्टींचें तेवढें महत्त्व वाटत नव्हतें, असें मात्र नाही. त्यांच्या कुटुंबविषयक कविता मोजक्याच असल्या तरी त्या अतीव जिह्वाळ्याने भरलेल्या आहेत.* ते कोठेहि असले तरी त्यांना आई, वडील, बहीण, भाऊ, या सर्वांची आठवण येते. त्या आठवणींनी त्यांचे डोळे ओले होतात. कुटुंबियांच्या सुखासाठी आपण कांही करूं शकलों नाही, याची खंत त्यांच्या मनांतून जात नाही. स्वकीयांइतकाच स्वग्राम व त्याचा परिसर केशवसुतांना प्रिय होता. स्वग्रामाच्या दिशेने येणाऱ्या वाऱ्याच्या स्पर्शाने सुद्धा त्यांचें मन व

* 'गोष्टी घराकडिल'

शरीर पुलकित होतें. तिथल्या डोंगरांचें, दऱ्यांचें, नदीनाल्यांचें, झाडाझुडपांचें, त्यांनी सोत्क्रंठ वर्णन केलें आहे. §

प्रेमकवि म्हणून गोविंदाग्रज, तांवे किंवा माधव ज्यूलियन यांच्याइतका केशवसुतांचा बोलबाला नाही. परंतु केशवसुतांचा जीवनविषयक नवा दृष्टिकोण त्यांच्या प्रेमविषयक कवितांतूनहि प्रकट झाला आहे. पूर्वीच्या प्रेमकवितेंत मनमोकळ्या, आत्मनिष्ठ अभिव्यक्तीला स्थान नव्हतें, तें केशवसुतांनी उपलब्ध करून दिलें व एका वेगळ्या प्रकारच्या प्रेमकाव्याची वाट मोकळी करून दिली. बाह्य आकर्षणावर आधारलेल्या वर्णनप्रधान प्रणयकवितेच्या ऐवजी मनाच्या आर्त ओढीचें दर्शन घडविणारी कविता लिहिण्याचा पायंडा त्यांनी पाडला. प्रेम किंवा प्रीति म्हणजे केवळ शृंगारविषयक प्रेम अशी केशवसुतांची कल्पना नसून ती बरीच व्यापक आहे. तिच्यांत बालकें, स्वानंदांत विहरणाऱ्या मुग्ध तरुणी, निसर्ग, या सान्यांच्याच सौंदर्याचा समावेश होतो, यालाच ते प्रीति असें संबोधतात. ¶ सौंदर्यवादाची व्यापक जाणीव हा केशवसुतांच्या कवितेचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे.

केशवसुतांचा सौंदर्यवाद

‘ Man is born free and he is in chains everywhere ’ या सूत्रावरच मुख्यत्वे व्यक्तिस्वातंत्र्य व सौंदर्यवाद (Romanticism) यांची उभारणी झाली आहे. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर, बंधविमोचनावर, बंडखोरीवर व प्रबल आत्मनिष्ठेवर आधारलेल्या प्रेरणांतच सौंदर्यवादी वाङ्मयाचा उगम आहे. या बंधविमोचनावर वा बंडखोरीवर आधारलेल्या वाङ्मयाची पैदासहि विपुल प्रमाणांत झाली आहे. पण या सौंदर्यवादांत अभिप्रेत असलेली अमर्याद आत्मनिष्ठा, बंडासाठी आसुसलेली वृत्ति, सर्व

§ ‘नैर्ऋत्येकडील वारा’

¶ ‘ कविता आणि प्रीति ’

प्रकारच्या बंधनांचा तिटकारा, हौतात्म्यभाव, कलानिर्मितीवरची अमाप श्रद्धा, वल्पनेच्या गरुडपक्षावर आरोहण करून विश्वाच्या अंतिम तत्त्वाला कवळण्याचा प्रयत्न, अलौकिकाचा ध्यास, मानवांच्या मर्यादांबद्दलची हळहळ, निसर्गातील चैतन्यशक्तीची जाणीव, साध्या गोष्टींत मोठा आशय शोधण्याची वृत्ति, ' We are the music makers, We are the dreamers of the dream ' ची भूमिका व निष्ठा केशवसुतांच्या कवितेंतच प्रथमतः प्रकर्षाने प्रकट झाली. आणि यामुळेच केशवसुतांची कविता इतर मराठी कवींहून वेगळी ठरली. केशवसुतांनी वरील साऱ्या निष्ठांचें एखाद्या व्रताप्रमाणे पालन केलें आणि आशयाचें व अभिव्यक्तीचें एक नवें क्षितिज भावी पिढ्यांच्या दृष्टिपथांत आणलें.

युगप्रवर्तक केशवसुत

केशवसुतांच्या या कर्तृत्वामागे, ब्रिटिश राजवटीमुळे निर्माण झालेली नवी जागृति, नवें प्रबोधन (Renaissance) उभें होतें, यांत शंका नाही. या उद्बोधनांतून निर्माण झालेल्या मूल्यांचा पुरस्कार व प्रसार केशवसुतपूर्व मराठी वाङ्मयांत, विशेषतः गद्यवाङ्मयांत, होतहि होता. पद्याबद्दलचा उत्साहहि या काळांत उदंड होता. पण त्यावर छाया होती ती गद्याचीच. तें सारें युगच एकप्रकारें गद्यप्रवण होतें.

केशवसुतपूर्वकाळांत इंग्रजी वळणाची नवकविता लिहिण्याचा प्रयत्न, महाजनी, कुंटे, मोगरे, कीर्तिकर आदींनी चालविला होता. परंतु त्यांत खऱ्या-खऱ्या काव्यात्मतेचें दर्शन तेवढेसें होत नव्हतें. तत्कालीन बहुसंख्य कविता; सामान्य, सांकेतिक, बोधप्रधान व गोठलेली होती. तींतील कांही तर केवळ सरकारी बक्षिसांच्या प्रलोभनांतून रचली गेली होती; आणि कांहींवर मोरोपंती, शाहिरी वा हरिदासी वळणाची छाया होती. आशयदृष्ट्या जें कांही नवें आणलें जात होतें, त्याचा बाह्य साचा जुनाच राहिला होता. महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी 'मुंगी' सारख्या नव्या वळणाच्या विषयावर कविता लिहिली

खरी, पण ती मोरोपंती थाटांत; याचाच अर्थ जुन्या-नव्याची ओढाताण चालू होती. नव्याचे अंकुर कुचंत्रत होते. कुचंत्रणेचें हें कवच फोडण्याचा पहिला जाणीवपूर्वक प्रयत्न महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी आपल्या 'राजा शिवाजी' या काव्यांत केला. पण अशा प्रकारचा नवनिर्मितीचा प्रयत्न यशस्वी होण्यास लागणारें सामर्थ्य कुंटे यांजपाशी नव्हतें.

कोणत्याहि कलेंतील नवनिर्मितीची प्रक्रिया पाहतांना असें दिसतें की, जुन्या-नव्यांच्या संघर्षांत नव्याची पावलें सामान्यतः मंदगतीनेच पडत असतात. जुनें कालपक्ष झालें की, नव्याची निकड तीव्रपणे भासूं लागते. परंतु परंपरेची चाकोरी सोडण्यास सहसा कोणी धजत नाही. जुन्यालाच कामचलाऊ कलाटणी देऊन नव्याची गरज भागविण्याचा प्रयत्न कांही काल तरी होतो, पण याने नवनिर्मितीच्या अपेक्षेचें खरें समाधान होत नाही. नव्या बौद्धिक जाणिवांना उत्कट भावनेचा स्पर्श होऊन तिच्यांत चैतन्य संचरलें व या चैतन्याचा कलात्मक आविष्कार झाला म्हणजेच नव्या निर्मितीच्या खऱ्या आनंदाचा लाभ होतो. या निर्मितीने इतर संवेदनशील मनें सहकंप पावतात आणि त्यांच्या कल्पना-भावना-विचारांना नवनवे आवाहन मिळतें. नव्या जाणिवांनी हीं माणसें भारावलीं जातात आणि त्यायोगे नवनिर्मिती सुप्रतिष्ठित होते.

नवनिर्मितींत व तिच्या नव्या संप्रदायांत अंगभूत असलेलीं हीं सारीं स्थित्यंतरे केशवसुतांच्या कवितेंत व तिने निर्मिलेल्या संप्रदायांत दिसतात म्हणूनच ते नव्या मनूतील नव्या दमाचे शूर शिपाई ठरले. ज्ञाताच्या कुंपणावरून उड्डाण करून अज्ञाताची भूमि नांगरण्याचें 'हजारांतून एखाद्या'लाच लाभणारें भाग्य त्यांना लाभलें. कवितेच्या क्षेत्रांत आपल्याला कोणतें कार्य करावयाचें आहे, याची आत्मविश्वासपूर्वक जाणीव केशवसुतांना आरंभापासूनच होती, असें त्यांच्या 'दुर्मुखलेल्या' या विद्यार्थीदर्शेतील कवितेवरूनहि दिसतें. 'वा कांहींतरि गा नवीन' अशी कवितादेवीने त्यांना दिलेली

आशा त्यांनी तंतोतंत पाळली. नव्या जाणिवांनी त्यांच्या कवितेचा पेला कांठोकांठ भरून ओसंडू लागला व त्याच्या प्राशनाने अनेकजण तृप्त झाले.

रचनाशैली

ही सळसळती नवजाणीव तोलून धरण्यास अभिव्यक्तींचीं जुनीं वजनं, मापें अर्थातच अपुरीं होती. त्यासाठी त्या तोलामोलाचीं नवीं साधनें शोधणें भाग होतें. केशवसुतांच्या नवनव्या प्रयोगांना चालना मिळाली ती यांतूनच. हे प्रयोग नेहमीच यशस्वी होतात असें नाही. रूढ संस्कार नव्याची वाटचाल पावलोपावली अडवीत राहतात. त्यांच्याशी टक्कर देतांना कधी झेप पुढे जाते तर कधी पराभवाच्या खोल गर्तेत लोळावें लागतें. एकंदरीने हा साराच रस्ता खांचखळग्यांनी भरलेला असतो. केशवसुतांच्या शैलीचा विचार करतांना नवप्रवर्तकांच्या या साऱ्या अडचणी लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. कांही ठिकाणच्या त्यांच्या भाषाशैलीचा; इंग्रजी वळणाच्या वाकप्रयोगांचा; वा चमत्कारिक उपमादृष्टान्तांचा; यामुळे अन्वयार्थ लागू शकतो. वेगळीं वृत्तं, भाषाशैली व रचनापद्धति यांचा त्यांनी अंगीकार कां केला; याचीहि मग संगति लागते.

केशवसुतांनी आशय व अभिव्यक्ति यांत केलेला हा बदल क्रांतिकारक स्वरूपाचा मानावयाचा कीं उत्क्रांतीच्या स्वरूपाचा ? असा एक प्रश्न निर्माण करण्यांत येतो. ॥ वस्तुतः संपूर्ण क्रांतिकारक असें सहसा कांही असूं शकत नाही. कोणतीहि क्रांति यशस्वी होण्यास तिचें बीजारोपण जनमनांत आधीच व्हावें लागतें. क्रांतींत जें मुख्यतः घडतें तें अपेक्षापूर्तीच्या स्वरूपाचें. नव्या परिवर्तनाला अंशतःसुद्धा जनमनाची तयारी नसेल तर क्रांतिकारक प्रतिभावंताची गणना वेढ्यांतच होण्याची शक्यता अधिक. मूठभर लोकांना

॥ 'काव्यचर्चा' या पुस्तकांतील वा. अ. भिडे यांचा लेख व प्रा. रा. श्री. जोग यांच्या 'केशवसुत' या ग्रंथांतील विवेचन या संबंधांत पाहावें.

का होईना, पण या क्रांतिकारकाची भूमिका प्रारंभीच मान्य होणे आवश्यक असते.

केशवसुतांच्या काळीं पाश्चात्य शिक्षणामुळे सुशिक्षितांच्या मनांत वाङ्मय-विषयक कांही नव्या अपेक्षा निर्माण झाल्या होत्या. इंग्रजी कवितेच्या अध्ययनाने नव्या प्रकारची कविता लिहिण्याचा प्रयत्न कांही व्यक्तींकडून होतहि होता. केशवसुतांना समकालीन अशी हरिभाऊ आपटे, रे. टिळक, विनायक, वा. ब. पटवर्धन, मनोरंजनकार मित्र, काव्यरत्नावलीकार फडणीस यांसारखी लेखक, कवि, रसिक वा संपादक मंडळी केशवसुतांच्या कवितेची चाहती बनली होती.

रचनाशैलीतील क्रांति—उत्क्रांति

केशवसुतांच्या रचनाशैलीतील उत्क्रांति तर सहजच दिसणारी आहे. आशया-इतकें अभिव्यक्तीचें जुने कवच ते चटकन फोडूं शकले नाहीत. आशय जेवढा आत्मनिष्ठ असतो, तेवढी शैली असू शकत नाही, याचाहि हा परिणाम असेल. तें कांहीहि असलें तरी याबाबतचें कांही एक जुन्या संकेतांचें ओझे डोक्यावर घेऊनच केशवसुत काव्यप्रांतांत वावरतांना दिसतात.

बोधवादी स्वरूपाची रचना, पौराणिक वा ऐतिहासिक विषयांचा आश्रय, इंग्रजी वा संस्कृत कवितांची भाषांतरें, प्रेमकवितेंत येणारी संस्कृत साहित्यांतील शृंगारवर्णनाची लकंभ, कोणातरी व्यक्तीला उद्देशून कविता लिहिण्याची पद्धति, सुभाषितात्मक स्फुटलेखन, वर्णनांची लांबण इत्यादि केशवसुतांच्या कवितेंतील घटक; तत्कालीन रूढ काव्यलेखनपद्धतीचे निदर्शक आहेत. त्याचप्रमाणे; आर्या, दिंडी, साक्री, दोहा, फटका, अभंग किंवा शार्दूलविक्रीडित, मंदाक्रांता, वसंततिलका यांसारख्या जातींचा वा वृत्तांचा अवलंब; एकाच कवितेंत विविध वृत्तें वापरण्याचा हव्यास; अहो, अयी सारखे पादपूरणार्थक शब्द; चेतोनिबद्धजनचित्र, स्वोपयोगबद्धता, मस्तिष्कतंतु, सारख्या बोजड संस्कृत शब्दांच्या जोडीला वस्ताद चीज, धंदे, असे साधे व गद्य शब्द

काव्येतिहास ... स्थलप्रत. तेहतीस

अ. ३४१६७

दि. ...

१५६३

ने. दि. ...

वापरण्याची पद्धति; हे सारे तत्कालीन सर्वसाधारण शैलीत आढळणारे असेच आहे. केशवसुतांच्या शैलीचा तत्कालीन रुढ शैलीशी कसा अनुबंध होता, हे पुढील उदाहरणावरूनही स्पष्ट होईल:—

गेले ताल नभासि भेटुनि वरी, दिक्पालसे भासले !
वातें पीडियलें, जलें भिजविलें नीलाद्युती लाधलें
त्यांचीं तीं शिखरें—समुद्रलहरी—निद्रा सुखें सेवितीं
योगी लावुनियां समाधि सगळे ते वैसले वाटती ! ”

(वि. मो. महाजनी—‘ काव्यकुसुमांजलि ’) *

“ मोठे उच्च, शिला किती पसरल्या सर्वत्र ज्यांच्यावरी,
तुंगें तीं शिरलां यदीय शिखरें तेशीं नभाभीतरीं,
आस्वर्गात् चढतीं सदोदित महात्म्यांचीं जशीं मानसें
या दृष्टीपुढते पुन्हां बघतसे अदीय ते हो असे ! ”

(केशवसुत — ‘ नैर्ऋत्येकडील वारा ’)

वयस्या, अस्मदीय, मनसा, ‘भो ! कुत्रासि ?’ ‘पश्यात्रास्मि’ धिङ्माम, भृत्य, चेतःकंद, सारखी शब्दयोजना; मालगुंडचे ‘ माल्यकूट ’ किंवा जगबुडीचें ‘ जगदुद्धरा ’ असें बनविलेलें रूप; ‘ विषाद अहिंसा मन्मानसाला डसे ’ सारखी मांडणी; पारंपरिक, प्रौढ, संस्कृत शैलीचा ठसा दाखविते.

केशवसुतांचा वेगळेपणा जाणवतो तो त्यांच्या काव्यविषयक नव्या दृष्टि-
कोणांत व त्यांनी स्वीकारलेल्या कांही नव्या रचनाबंधांत. शंतनु, देवयानी,
कच यांसारख्या पौराणिक अथवा ‘मयूरासन आणि ताजमहाल’ सारख्या

* वि. मो. महाजनींचा हा ‘ काव्यकुसुमांजलि ’ नांवाचा संग्रह इ. स. १८८५ मध्ये म्हणजे केशवसुतांचा जो कालखंड कल्पण्यांत येतो, त्याच्या आरंभालाच प्रसिद्ध झाला आहे.

ऐतिहासिक विषयांत त्यांनी नवा रोमॅन्टिक आशय ओतला. स्वतःच्या विचार-गांभीर्याला शोभेल असा 'सुनीता' सारखा परकीय काव्यप्रकार परिश्रमपूर्वक संस्कारित करून मराठीत रुजविला. यमकांच्या सांकेतिक मांडणीत बदल केला. कवितेचे दोन किंवा चार ओळीचे खंड कल्पण्याऐवजी चारांपेक्षा अधिक पंक्तीचे नवे गट कल्पिले; आणि चरणांची लांबीरंदी कमीजास्त करून त्यांत अधिक वैचित्र्य आणलें.

“ टिप् फुलें टिप् माझे गडे ग ! टिप् फुलें टिप्
पहा फुलांची पखरण झिप् ”

सारखी केशवसुतांची रचना त्या काळांत प्रचलित असलेल्या बंधाच्या मानाने—रचनापद्धतीच्या मानाने किती मुक्त वाटते ! नव्या वृत्तरचनेप्रमाणे ' वाडें कोडें ' झपूझा ' सारख्या शब्दांची घडणहि नवीनच आहे।

केशवसुतांनी कोकिलगान, वसंतशोभा, कमलिनी, त्रिसंतु, हंस, चातक, इत्यादि सांकेतिक उपमानांचा कांही ठिकाणी उपयोग केला असला तरी, ओसाडीच्या अवकाशांतील मुके पडसाद, अवडंबरलेलीं ढगें, पद्यपंक्तीची तरफ, वलृप्तीची नौका, यांसारखीं कांहीं नवीं प्रतीकें, रूपकें, प्रतिमा निर्माण केल्या.॥

केशवसुतांनी आत्मनिष्ठ लेखनाची प्रथा नव्यानेच रुढ केल्याबद्दल त्यांचा जो गौरव केला जातो तो यथार्थच आहे. पण या आत्मनिष्ठ लेखनांत तरल भावगीतात्मकता (Lyrical element) तशी कमीच आहे. तिचें वळण भावगीतापेक्षा (Lyric) उद्देशिकेकडे (Ode) अधिक झुकणारें आहे. मात्र या उद्देशिका स्थूल वर्णनात्मक नसून सूक्ष्म चिंतनात्मक अशा आहेत.

॥ 'दिव्य ठिणगी', 'चिन्हीकरण', 'सृष्टीतत्त्व आणि दिव्यदृष्टि', 'कल्पकता', 'स्वर्ग, पृथ्वी, मनुष्य' यांसारख्या कवितांतून केशवसुतांनी कांही कल्पित कथा (Myths) नव्यानेच रचल्या आहेत, असें श्री. वा. ना. देशपांडे यांचें म्हणणें आहे, तें चिंत्य आहे. ' केशवसुत-स्मृति-ग्रंथ ' मधील 'केशवसुत कल्पित कथांचे निर्माते' हा लेख पाहा.

प्रा. भ. श्री. पंडितांनी त्यांना दिलेलं ' चिंतनिका ' हें नांव समर्पक वाटतें. केशवसुतांच्या शैलीचा विचार करतांना त्यांच्या आशयाच्या या प्रौढ, गांभीर्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

केशवसुतांच्या शैलीवरील आक्षेप

केशवसुतांची शैली कमालीची खडबडीत, विषम होती; भाषेवर त्यांचें प्रभुत्व नव्हतें; शब्दांची ते फार ओढाताण करतात; शब्दांची अशुद्ध रूपे वापरतात; दूरान्वय असतो; ते गद्यप्राय लिहितात; इंग्रजी धर्तीचे चमत्कारिक वाक्यप्रयोग करतात; उपमा, दृष्टान्त कांही ठिकाणी फार असमर्पक असतात; वगैरेसारखी विधानें त्यांच्या शैलीच्या संदर्भात करण्यांत येतात. हे दोष त्यांच्या काव्यांत निःसंशय आढळतात, पण ते प्रामुख्याने प्रारंभकालांतील कवितेंत. त्यांची शैली प्रायोगिक अवस्थेंत होती व उत्तरोत्तर ती उत्क्रांत व विकसित होत चालली होती, असें त्यांच्या उत्तरकालीन कवितांवरून दिसतें. केशवसुतांच्या शैलीचा सर्व अंगांनी विचार करून प्रा. रा. श्री. जोगांसारख्या कांटेकोर टीकाकाराने दिलेला पुढील अभिप्राय या संदर्भात लक्षांत घेण्यासारखा आहे.

“ माधुर्य आणि तज्जनित लालित्य हा त्यांच्या काव्याचा विशेष केव्हांच होऊं शकला नाही. परंतु परिश्रमाने का होईना भाषेची सफाई त्यांनी स्वाधीन केली होती हें त्यांच्या अनेक कवितांवरून दिसून येईल. ” †

रचनासौष्टव

केशवसुतांच्या रचनेचें सौष्टव ' आम्ही कोण ? ', ' दिवस आणि रात्र ', ' सतारीचे बोल ' सारख्या कवितांतून प्रकर्षाने दिसून येतें. ' रांगोळी घालतांना पाहून ' मधील चालीची मंथरता; ' भृंग ' मधील चांचल्य वा ' तुतारी '-

† ' केशवसुत काव्यदर्शन ' पृ. २५८-२५९

मधील कडकडीत जडणघडण पाहिल्यास विषयानुसारी वृत्तरचना करण्याचें केशवसुतांचें कौशल्य प्रत्ययास येतें. ‡ ' झपूर्झा ' व ' हरपलें श्रेय ' मधील कडव्यांचा चढता क्रम, भावनेची साधलेली कमान व अखेरीस दिसणारी या श्रेणीची शैलशिखरें कोणालाहि मोह घालतील अशींच आहेत. ' द्युतिदेवता ' ' स्वभावभूयिष्ठ ' ' कालक्रीडित ' ' चिद्घनचपला ' ' गद्यग्रथित ' यांसारख्या प्रौढ संस्कृत शब्दांचा वापर चपखल तर वाटतोच पण केशवसुतांच्या कवितेंत त्या शब्दांना एक नवें अर्थवलय प्राप्त होतें. याच्या जोडीला—

“ स्वतंत्रतेची पहाट ती येईल ,
उत्कर्षाचा दिन केव्हां सुचवील ?
या डोळ्यांनीं पहाट ती बघण्याचें
असेल कां हो नशिबी दुर्दैव्यांचें ?
किंवा तीतें आणायचे कांहीं—
यत्न आमुच्या होतिल काय कराही ? ”

यांसारख्या साध्या शब्दांतून प्रकट झालेला अंतःकरणांतील आर्त भाव विलोभनीय आहे. ' रांगोळी घालतांना पाहून ' मधील उदात्त वातावरण; ' नैर्ऋत्येकडील वारा ', ' पर्जन्याप्रत ' सारख्या कवितांतोल प्रसन्न वास्तव वर्णनें; ' सतारीचे बोल ' मधून प्रकट होणारी वेधक शब्दचित्रें; हीं सारीं केशवसुतांच्या समर्थ शैलीची साक्षीदार आहेत.

“ त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसे
परि न हरपलें तें गवसे ”
“ कांठोकांठ भरूं द्या पेला फेस भराभर उसळूं द्या ”

‡ तुतारीचा रचनाबंध पुढें फारच लोकप्रिय झाला. माधव ज्यूलियन यांनी ' सुधारक ' या खंडकाव्यांत तो वापरला आहे. नवकाव्याचे अध्वर्यु मढेंकर यांना ही पादाकुलक जाति फार प्रिय होती, असें त्यांच्या कवितांवरून दिसतें.

“ नव्या मनुंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ”

“ आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां ? आम्ही असू लाडके— ”

“ प्रीति मिळेल कां हो बाजारीं ? ”

यांसारख्या ओळी वाचतांना, कवितेच्या प्रारंभीच वाचकाला झपाटून टाकणाऱ्या केशवसुती शैलीचा प्रत्यय येतो.

अल्पाक्षररमणीयत्व व अर्थगौरव या दृष्टीने विचार करतां ‘विश्वाचा आकार केवढा ? ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा’, ‘आम्ही नव्हतो आमुचे बाप—उगाच कां मग पश्चाताप !’ ‘आमुचा प्याला दुःखाचा, डोळे मिटुनि प्यायाचा’ यासारख्या केशवसुतांच्या ‘पद्यपंक्तीना’ आज सुभाषितांचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. फटकळपणा, सडेतोडपणा, मर्माघात, अंतर्मुखता, पाखंडखंडन इत्यादि केशवसुतांच्या कवितेंतील गुण केव्हा केव्हा तुकारामाची आठवण करून देतात. तुकारामाप्रमाणेच केशवसुतांच्या कांही काव्यपंक्तीना आता वाक्प्रचाराचें वैभव प्राप्त झालें आहे. ‘प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें’, ‘देवदानवा नरें निर्मिलें’, ‘गाण्यानें श्रम वाटतात हलके’, ‘साध्याहि विषयांत आशय किती मोठा किती आढळे’ यांसारख्या ओळी या संदर्भांत सहजच आठवतात. एखाद्या कवीच्या निरनिराळ्या काव्यपंक्ति जनमनांत घोळत राहणें, त्या ओळींनी वाचकांच्या भावानुभवांना वारंवार उद्दीपित करणें, ही त्या कवीच्या प्रभावाची थोर निशाणीच होय.

आधुनिक कवींचे कुलगुरु केशवसुत

केशवसुतांच्या कवितेच्या प्रभावाचा साकल्याने विचार करतांना डोंगरांत खोदलेल्या एखाद्या आर्ष पण भव्य लेण्याची आठवण होते. त्या लेण्यांतील ती आर्षता वा खडबडीतपणा त्या लेण्याला वैगुण्य न आणतां त्याच्या वैभवांत भरच टाकतो. केशवसुतांच्या काव्यशिल्पाचीहि स्थिति थोडीशी अशीच आहे. रांगडेपणांतच त्याचें सौंदर्य सांठविलें आहे. पाहणाऱ्याला येथे क्वचित्

ठेचकःळल्यासारखें झालें तरी, या शिल्पाच्या अंगी स्वतःकडे आकृष्ट करून घेण्याचें, चेतविण्याचें, डिवचण्याचें, क्षुब्ध करण्याचें, विलक्षण सामर्थ्य आहे.

केशवसुतांच्या कवितेंतील या उद्दीपक आवाहनसामर्थ्यामुळेच पुढील कालांत आत्मनिष्ठ काव्यलेखनाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली; निसर्गकवितेला स्वयंभू स्थान मिळालें. प्रेमविषयक नवा दृष्टिकोण लाभला. दैनंदिन जीवनांतील नवा आशय काव्यरूपाने टिपण्यास प्रारंभ झाला. नवनवे काव्यप्रकार व रचना-प्रकार रूढ झाले. लेखनशैलीला अधिक माधे व लवचिक वळण लागलें. आणि मराठी कवितेंत रेंगाळणाऱ्या मध्ययुगीन काव्यसंस्कारांचा लोप होऊन त्या जागीं वर्धिष्णु अशा सौंदर्यवादाचें बीज तरारलें. सौंदर्यवादाचा हा काव्यवृक्ष बहरून त्याला पुढे ज्या शाखोपशाखा फुटल्या त्याला अनेकांचे अनेक प्रकारचे श्रम कारणीभूत झाले असले तरी या श्रेयाचें मूळ व मुख्य धनी केशवसुतच आहेत. आधुनिक कवींचे कुलगुरु या पदवीवर निर्विवादपणे केवळ त्यांचा एकट्याचाच हक्क आहे.

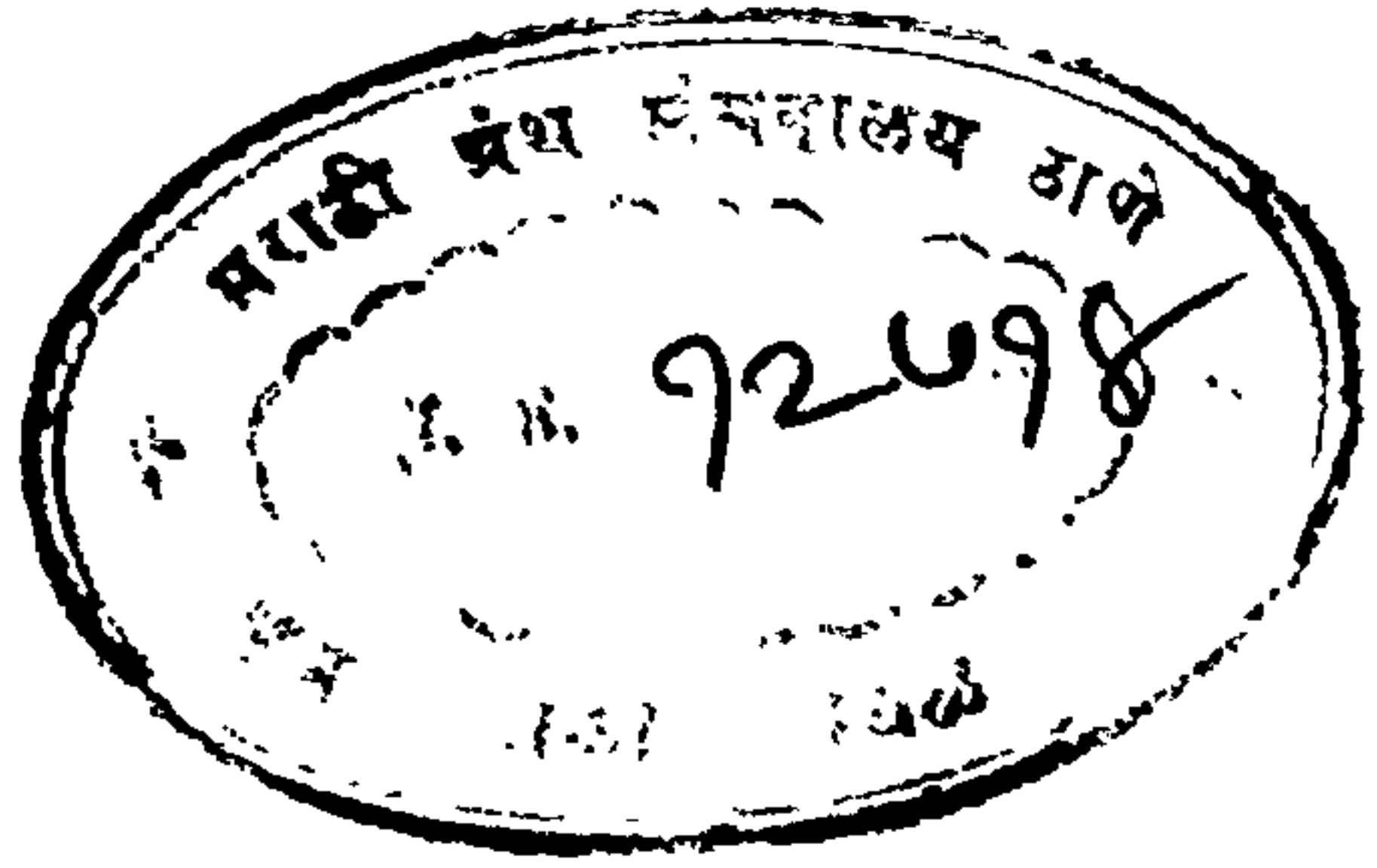
—वि. म. कुलकर्णी

—गो. म. कुलकर्णी

* * *

। १३ ग्रंथ सभा २५,
अनुक्र. ३४९८५ .. वि:
क्र. ९५८३ नों दि: २०१२८३

— कवि आणि काव्य —

विद्याप्रशस्ति

: १

[कामदा वृत्ताच्या चालीवर]

असुनि जीभही, ज्याचियाविना
भौन लागतें ध्यावया जनां,
काय तें बरें ? बोलिजे खरें—
ज्ञान तें बरें ! ज्ञान तें बरें !

सम्पदा किती जीपुढें पडे,
शक्तिचें जिच्यावांचुनी नडे,
कोण ती बरें ? सांगिजे खरें—
शारदा बरें ! शारदा बरें !

संपूर्णा : १

दुःखहेतु ते दूर घालयी,
वसुमतीस जी स्वर्ग भेटवी,
भगवती अशी सांग कोण ती ?
ती सरस्वती ! ती सरस्वती !

१८९८.

[श्लोक]

अशी असावी कविता, फिरून
तशी नसावी कविता, म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
आहांत मोठे ? पुसतों तुम्हांला

युवा जसा तो युवतीस मोहे
तसा कवी हा कवितेस पाहे;
तिला जसा तो करितो विनंती
तसा हिला हा करितो सुवृत्तीं.

लाडीगुडी चालव लाडकीशीं
अशा तऱ्हेनें, जरि हें युव्याशीं
कोणी नसे सांगत, थोर गौरवें
कां तें तुम्ही सांगतसां कवीसवें ?

करूनियां काव्य जनांत आणणें,
न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें;
करुनि तें दंग मनांत गुंगणें,
तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें.

सभारुची पाहुनि, अल्प फार,
रंगीं नट्री नाचवि सूत्रधार;

त्याचें तयाला सुख काय होय ?
तें लोकनिन्दाभयही शिवाय !

नटीपरी त्या कविता तयाची
जनस्तुती जो हृदयांत याची;
पढीक तीचे परिसूनि बोल
तुम्ही कितीसे भुलुनी डुलाल ?

स्वभावभूयिष्ठ जिच्यांत माधुरी,
अशी तुम्हांला कविता रुचे जरी;
कवीस सोडा कवितेबरोबरी,—
न जाच वाटेस तयाचिया तरी.

तयाचिया हो खिडकीचिया, उगे,
खालीं, तुम्ही जाउनि हो रहा उभे,—
तिच्या तयाच्या मग गोड लीला
ऐकूनि, पावाल तुम्ही मुदाला !

३० डिसेंबर १८८६.

[शिखरिणी]

वयस्या, गाते ही मृदुघनरवे सृष्टि मधुर,
कसा गाऊं तीच्यापुढति वद मी पामर नर ?
तशी ती गातांना श्रुतिसुभग तीं पक्षिकवनें
कशासाठीं गावीं अरस कवनें मीं स्ववदनें ?

मिषानें वृष्टीच्या खळखळ अशी सृष्टि रडतां
कुणाची ढाळाया धजल तसले अश्रु कविता ?
निशीथीं ती तैशी हळु मृदुमरुच्छवास करितां
कवीची गा कोण्या त्यजिल तसले श्वास दुहिता ?

ऑक्टोबर १८८६.

[शार्दूलविक्रीडित]

या लोकीं बघुनी कभिन्न सगळा अंधार कोंदाटला,
सारावा दुरि तो जरा तरि, असा हेतू मनें घेतला;
स्फूर्तीचें अवलम्बुनी म्हणुनियां मी यान तें उद्धर,
तेजाच्या उगमाकडेस सहसा तें चाललों सत्वर.

एका सुन्दर वेदिकेजवळ मी जाऊनियां पोंचलों,
ज्वाला दिव्य चिरन्तनी बघुनि त्या वेदीवरी, थांबलों;
ती ज्वाला नव्हती निजद्युतिमधीं छाया मुळीं पाडित,
त्या ज्वालेपुढती तपश्चरण तें मी वांकलों साधित.

ज्वालेनें रमणीय एक ठिणगी माझ्याकडे धाडिली,
ती मीं आपुलिया उदात्त हृदयीं सानन्द हो स्थापिली;
पृथ्वीनें मज आणण्यास वरती होतें जिला धाडिलें,
प्रीतीनें मग त्या फिरुनि मज या लोकामधीं आणिलें.

तेथें येउनि पोंचतां, बलि दिला ज्वालेस त्या मीं किती,
तें मातें कळलें पुरें,—परि तुम्हां त्याची कशाला मिति ?—
ज्वाला मी मुकलों विषाद मजला त्याचा मुळींही नसे
जें पृथ्वीवर आणिलें जन त्या धिक्कारिती हा ! कसे !

दादर, २७ ऑगस्ट १८९०.

[शार्दूलविक्रीडित]

यंत्रां कालनिदर्शनीं खणखणां ठोके पडूं लागले,
तो माझ्याजवळून कोणी उठलें ऐसें मला वाटलें;
मी तें कोण म्हणूनि जों निरखण्या वेगें उभा राहतों,
दारांतूनि पदें सरोष निघुनी जातां तधीं ऐकतों.

न्याहाळुनि विलोकितां मज पुढें आकार आभासला,
पाठीला फिरवूनि तो मजकडे होता क्षणीं चालिला;
मी, पाठीवर त्याच्या ' फुकट जो घालीवला तासूतो ! '
ज्वालांहीं लिहिलें, असें निरखितां, तो गुप्तता पावतो !

' धिङ्माम् ' बोलत अश्रु ढालित, पदें मागें जरा गाळित,
पश्चात्ताप अधोमुखें मजमधें तो जाय संचारत;
तो कोणी मधुरस्वरें मज हळू सम्बोधिलें ऐकतां,
किंचित् नेत्र धरूनियां उचलुनी मी जाहलों पाहता.

आशा आणि तिची बहीण कविता ह्या घेउनी पातला,
तो मी ' तास नवा ' बघूनि जवळीं मोदें नमस्कारिला;
' आतां व्यर्थ रडूनि काय फळ रे ? ' आशा असें बोलली,
' वा कांहींतरि गा नवीन ! ' कविता आज्ञापित्री जाहली !

मुंबई, ९ ऑगस्ट १८९०.

[खालच्या पद्यांत वर्णिलेली देवी ती कल्पकता होय. सर्व जग आपल्या आहारनिद्रादि ठरीव व्यवसायांत निमग्न असतां ती एकांतांत बसून भारत-रामायणासारख्यां काव्यें लिहिते. शाकुंतल, हॅम्लेट यांसारख्यां नाटके रचिते, गुरुत्वाकर्षणासारखे गहन शास्त्रीय सिद्धांत सुचविते आणि एडिसनच्या फोनोग्राफसारख्यां यंत्रें तयार करिते. तेंगेंकरून नवीन आयुःक्रम पृथ्वीवर सुरू होतो, आणि स्वर्ग पृथ्वीला जवळ होतो.]

[शार्दूलविक्रीडित]

खा, पी, नीज, तसा उठूनि फिरुनी तें तेंच जा चिन्तित—
 आवर्तीं जग या ठरीव अपुल्या होतें हळू रांगत;
 एका दुर्गम भृशिरावरि, परी देवी कुणी बैसली,
 होती वस्त्र विणीत अद्भुत असें, ती गात गीतें भलीं.

होते शोधक नेत्र, कर्णहि तिचे ते तीक्ष्ण भारी तसे,
 होतें भाल विशाल देवगुरुनें पूजा करावी असें.
 सूर्याचीं, शशिचीं सुरम्य किरणें घेऊनि देवी सुधी
 होती गोवित, इंद्रचापहि तसें, त्या दिव्य वस्त्रामधीं;

मेघांच्याहि छटा, तशीच कुटिला विद्युत्, तसे ते ध्वनि
 लाटा, पाउस, पक्षि ते धवधवे—यांतें पटीं ती विणी;
 तारांचें पडणें, तसें भटकणें केतुग्रहांचें, पहा,
 सारे सुन्दर, भव्य घेउनि तिनें तें वस्त्र केलें अहा !

आली भू कुतुकें तिथें तिस तिनें तें वस्र लेवीवलें;
तों त्या वृद्ध वसुंधरेवरि पहा ! तारुण्य ओथंबलें;
भूदेवी, मग हृष्ट होउनि मनीं, नाचावया लागली,
' आतां स्वर्ग मला स्वयेंच वरण्या येईल ! ' हें बोलली.

१७ फेब्रुवारी १८९१.

[शार्दूलविक्रीडित]

ताच्याला जमिनीवरून वदला गर्वें दिवा हें असें :—

“अस्पष्ट द्युति ही किती तव ! तुझा रात्रौ कितीसा असे—
लोकाला उपयोग ? मी बघ कसा तेजा निजा पाडितों
अंधारीं व्यवहार सर्वहि जगीं माझ्यामुळें चालतो ! ”

तारा तो वरुनी दिव्यास वदला गम्भीर शान्त स्वरें—

“दीपा ! तूं म्हणतोस तें कवण तो लेखील खोटें वरें ?
जी वस्तुस्थिति ती परंतु वघतां आहे जरा वेगळी,
अंधारावर तूझिया मम नसे वा ! योजना जाहली.

“भांडीं, तीं मडकीं, डबे, ढकलिसी अंधार यांपासुनी,
ब्रह्मांडास परन्तु मी उजळितों, गेलीं युगें होउनी;
तेजानें वरुनी दिव्या ! खुलविसी तूं मानवी चेहरे,
आत्मे उज्ज्वल आंतले पण गडया ! होतात माझे करें !

“ज्ञाते, आणि भविष्यवादिहि, कवी, ते चित्रकर्ते तसे,
मत्तेजें फिरतात, अन्य जन हे तूझ्या प्रकाशें जसे;
तूझ्यासन्निध जो कवी लिहितसे त्यालाच तूं पूस रे—
“दीपाच्या लिहितोस तूं द्युतिबलें कीं तारकाच्या वरें ? ”

२६ सप्टेंबर १८९२.

अनुक्रम 38940 दि. Ohl Oh
 भाग 7563 नों दि: 20-12-1922

कवितेचें प्रयोजन

: ८

[शार्दूलविक्रीडित]

“ शान्तीचें घर सोडुनी प्रखर त्या हाटीं प्रयत्नाचिया,
 प्रीतीचाहि निकुंज सोडुनि रणीं जीवित्व नांवाचिया,
 सर्वाहीं सरसावणें झटुनियां हें प्राप्त झालें असे;
 या वेळे न कळे कवे ! तुज सुचे गाणें अहा रे कसें ! ”

१

“ माता ही सुजला स्वभूभि सुफला, तीच्या परी लेंकरां
 खायाला पुरतें पहा नच मिळे कीं हाल आहे पुरा;
 झांकायास तनूस वस्त्रहि न तें आतां पुरेसें मिळे;
 या वेळेस कसें कवे ! तुज सुचे गाणें न मातें कळे ! ”

२

हें कोणी म्हणतां जवें कविमनीं खेदोर्मि हेलावल्या,
 नेत्रांतून सवेंचि बाष्पसरिता वाहावया लागल्या;
 त्याचा स्त्रैणपणा असा प्रकटला वाटेल कोणा, परी
 धीरोदात्त असेचि तो श्रुत असे हें दूरही भूवरी !

३

सोन्याचे सरले अहा ! दिवस ते, आली निशा ही कशी !
 सौख्याचा नद तो सुकून पडलों या दुःखपंकीं फशीं !
 कालक्रीडित हें बघून रडला, हें व्यस्त कांहीं नसे;
 प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें वाणा कवींचा असे.

४

बाष्पान्तीं तरलस्वरें मग कवी निश्वासुनी बोलिला—
 “ जो पूर्वी गुण पुण्यभूमिवरि या अत्यन्त वाखाणिला,
 तें हें दिव्य कवित्व दुर्विधिवशें हीनत्व कीं पावलें,
 त्याची बूज करावया न अगदीं कोणी कसें राहिलें ! ”

५

“ गाणें जें परिसावया कविपुढें राजेशही वांकले,
यन्नादेंच लहान थोर सगळे गुंगून वेडावले,
त्याला मान नसे, नसो पण, अतां त्याची अपेक्षा नसे—
हें कोणी म्हणतां विषाद अहिसा मन्मानसाला डसे !

६

“ आलेल्या दुरवस्थीतुनि तुम्ही उत्तीर्ण व्हाया जरी,
उद्योगीं रत व्हावया धरितसां औत्सुक्य चित्तीं तरी
गाण्यानें कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुता घेइल,
स्फूर्तींचा तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होइल !

७

“ हातीं घेउनियां निशाण कवि तो पाचारितो बान्धवां—
' या हो या झगडावयास, सरसे व्हा, मेळवा वाहवा ! '

प्रेतेंही उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी
आतां नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ?

८

“ आशा, प्रेम तसेंच वीर्य कवनीं तो आपल्या गाइल;
गेळें वैभव गाउनी स्फुरण तो युष्मन्मना देइल,
द्या उत्तेजन हो कवीस; न करा गाणें त्याचें मुकें;
गाण्यानें श्रम वाटतात हलके, हेंही नसे थोडकें;

९

“ आतां जात असे दुरी शिथिलता अस्मत्समाजांतुनी,
याची खूणच गान जें निघतसे तें साच जाणा मनीं,
तारा ताणिलियावरी पिळुनियां खुंट्यांस वाद्याचिया,
त्यांच्यांतून अहा ! ध्वनी उमटती जे गोड ऐकावया ! ”

१०

[जाति— हरिभगिनी, बालानंदाच्या त्रिपदीसह]

कांठोकांठ भरुं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !
प्राशन करितां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ते बदलूं द्या !

अमुच्या भाळीं कटकट लिहिली सदैव वटवट करण्याची,
म्हणेल जग आम्हांस मद्यपी, पर्वा कसली मग याची !

जिव्हेचीं बंधनें तर टिलीं करा तीव्र या पेयानें,
यदुष्णतेनें द्यावापृथ्वी द्रवुनि मिसळती वेगानें !

होउनियां मग दंग मनीं,
व्हावें तें आणा ध्यानीं,
गा मग सुचतिल तीं गाणीं;

परिसुनि त्यांचे शब्द, रूढिचे दास झणीं ते खवळूं द्या !
कांठोकांठ भरुं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !

सोमाचा रस वेदकाळच्या ऋषिवर्यांनीं उकळीला,
शेष त्याचा द्या तर लौकर पिपासु जे त्या आम्हांला !

औचित्याच्या फोल विवेका ! जा निघ या दुःस्थेनें
अम्हां घेरिलें म्हणुनी घेतों झिंगुनियां या पानानें !

कलुषीची मग करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं,
उडुरत्नें या गरिब धरेला तेथुनि फेंकुनियां देऊं !

अडवतील जर देव, तरी
झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,
हार न खाऊं रतीभरी !

देवदानवां नरें निर्मिलें, हें मत लोकां कळवूं^१ द्या !
कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !

२

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे,
टेंकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देउं कसें !

वंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडेतिकडे—
उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे !

‘महादेव ! हरहर !’ समराचा गर्जत तो वाऱ्यावरती
येउनि घुमतो अमुच्या कर्णीं—“ निजती ते ठारचि मरती ! ”

उठा ! उठा ! बांधा कमरा !
मारा किंवा लढत मरा
सत्त्वाचा ‘ उदयोऽस्तु ’ करा !

छंद फंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला दवळूं द्या !
कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भरभर उसळूं द्या !

३

मुंबई, २३ मे १८९६.

^१ कवळूं द्या.

[दिंडी]

“ कवे ! कोणीं हें काव्य लिहीयेलें ? ”

“ मींच—” कविनें प्रतिवचन बोलिजेलें;

“ बरें तर ! हें वाचून अतां पाहूं,
श्लोक सुन्दर यांतील सदा गाऊं. ”

मनीं वाचक तों दंग फार झाला,
कलृप्ति आढळली सरस एक त्याला;
म्हणे कविला “ ही रम्य फार आहे ! ”
वदे कवि “ ती मम कलृप्ति परी नोहे. ”

पुढें हृदयंगम पंक्ति एक आली,
वाचकाची तल्लीन वृत्ति झाली;
कवीला तो “ शाबास ! ” म्हणे, त्यातें
कवी बोले, “ मम पंक्ति कीं नव्हे ते. ”

पुढें वर्णन पाहून रेखलेलें,
वाचकाचें रममाण चित्त झालें;
कविस शंसी तो “ धन्य ! ” अशा बोलें,
त्यास “ वर्णन मम न तें ” कवी बोले.

“ काव्य लिहिलें हें सत्य तूं असून,
‘ नव्हे माझे हें—नव्हे तें ’ म्हणून

सांगसी, तर परकीय कल्पनांतें
तुवां घेउनि योजिलें, गमे मातें. ”

“ नव्हे ऐसेंही ! ” कवी वदे त्यातें,
“ काव्य लिहिलें मीं खरें, परी मातें
शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं,
तसें लिहिलें मीं; —काव्य तिचें मानीं !

“ दिव्य शक्तीनें स्फुरें गंध पुष्पीं,
रंग खुलतीही तिनें इन्द्रचापीं;
सृष्टिमाजीं जें रम्य असे कांहीं
तीच कारण त्या शक्ति असे पाहीं ! ”

भडगांव, ७ ऑगस्ट १८९७.

[शार्दूलविक्रीडित] (सुनीत)

आम्ही कोण म्हणूनि काय पुससी ?—आम्ही असूं लाडके—
देवाचे, दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया;
विशीं या प्रतिभावलें विचरतों चोहींकडे लीलया,
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टि पहाया शके !

सारेही बडिवार येथिल पहा ! आम्हांपुढें ते फिके;
पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तूप्रती द्यावया—
सौन्दर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजि या;
फोलें पाखडितां तुम्ही, निवडितों तें सत्त्व आम्ही निकें !

शून्यामाजि वसाहती वसविल्या कोणीं सुरांच्या बरें ?
पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण ते ?
ते आम्हीच सुधा कृतीमधुनिया ज्यांच्या सदा पाझरे;
ते आम्हीच शरण्य मंगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाभतें !

आम्हांला वगळा-गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें;
आम्हांला वगळा-विकेल कवडीमोलावरी हें जिणें !

फैजपूर, २९ नोव्हेंबर १९०१.

[शार्दूलविक्रीडित] (सुनीत)

ती अत्यद्भुत गूढ शक्ति सहसा संचारतां अंतरीं,
मुक्तात्मा गगनीं उडे, विथरतो इन्द्राश्व तें पाहुनी;
दैत्यांचें बल, देवसत्त्वहि तसें अंगीं चढे त्या क्षणीं;
सायुज्यत्व विराट पुरुष अहा ! देतो स्वयें लौकरी.

स्वान्तीं मण्डल जें हिरण्मय तधीं दिव्य प्रभा विस्तरी,
त्याच्या पाजळती अरांवरि सुखें देव स्वशस्त्रें जुनीं;
येती दानव मोहुनी दुरुनि जे त्याचेकडे धांवुनी,
ते नाशाप्रत पावती झडकरी तेथें पतंगांपरी !

पिण्डीं जाय विलोपुनी विरुनियां ब्रह्माण्ड हें सत्वर;
शब्दब्रह्म उचंबळून मग जें दाही दिशा व्यापितें,
त्याच्यांतून भविष्यवाद निघती, ऐकून ते सादर;
ब्रह्मयातें क्षमता नवीन-रचना-कार्यक्रमीं लाभते !

देवांची जननी प्रसन्न जर का ही शक्ति कोणावर,
नाहीं यांत विशेष, तुच्छ जग हें त्यालागुनी वाटतें !

धारवाड, २८ जुलै १९०४.

— आत्मविषयक —

दुर्मुखलेला

: १३

[वर्गांत एका शिक्षकानें मला ' दुर्मुखलेला ' म्हटलें
त्यावरून माझ्या मनांत आलें.]

[शार्दूलविक्रीडित]

माझे शुष्क खरेंच हें मुख गुरो ! आहे, त्या पाहुनी
जाती प्रेक्षक सर्वही विरस ते चित्तामधीं होउनी;—
हें सर्वां उघडें असूनि, वदुनी कां तें तुम्हीं दाविलें ?
तेणें भूषण कोणतें मग तुम्हां संप्राप्त तें जाहलें ?

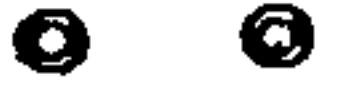
“याचें तोंड कुरूप हें विधिवशात् गाईल काव्यें नवीं,
तेणें सर्वही ढोलतील जन हे हर्षे कदाचित् भुवि !”—

विद्यासंस्कृत त्या तुझ्या, क्षणभरी, मस्तिष्कतन्तूवरी
येतां नन्न विचार हा तुज भला होता किती तो तरी !

जे मुंग्या म्हणुनी मनीं समजशी या मंडळीभीतरी,
ते पक्षी उडतील होउनि गुरो ! व्योमीं न जाणों वरी !
राखेचीं टिपळें म्हणोनि दिसतीं जीं, तीं उद्यां या जगा
भस्मीसात् करणार नाहिं , अशी तुम्ही हमी चाल का ?

माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या, चालावयाचा पुढें
आहे सुन्दर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोर्हीकडे !
तुम्हीं नाहिं तरी सुतादि तुमचे धातील तो प्राशुनी !
कोणीही पुसणार नाहिं, ' कवि तो होता कसा आतनी ? '

१८६६.

गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून— : १४

['जलधरमाला' वृत्ताच्या चालीवर]

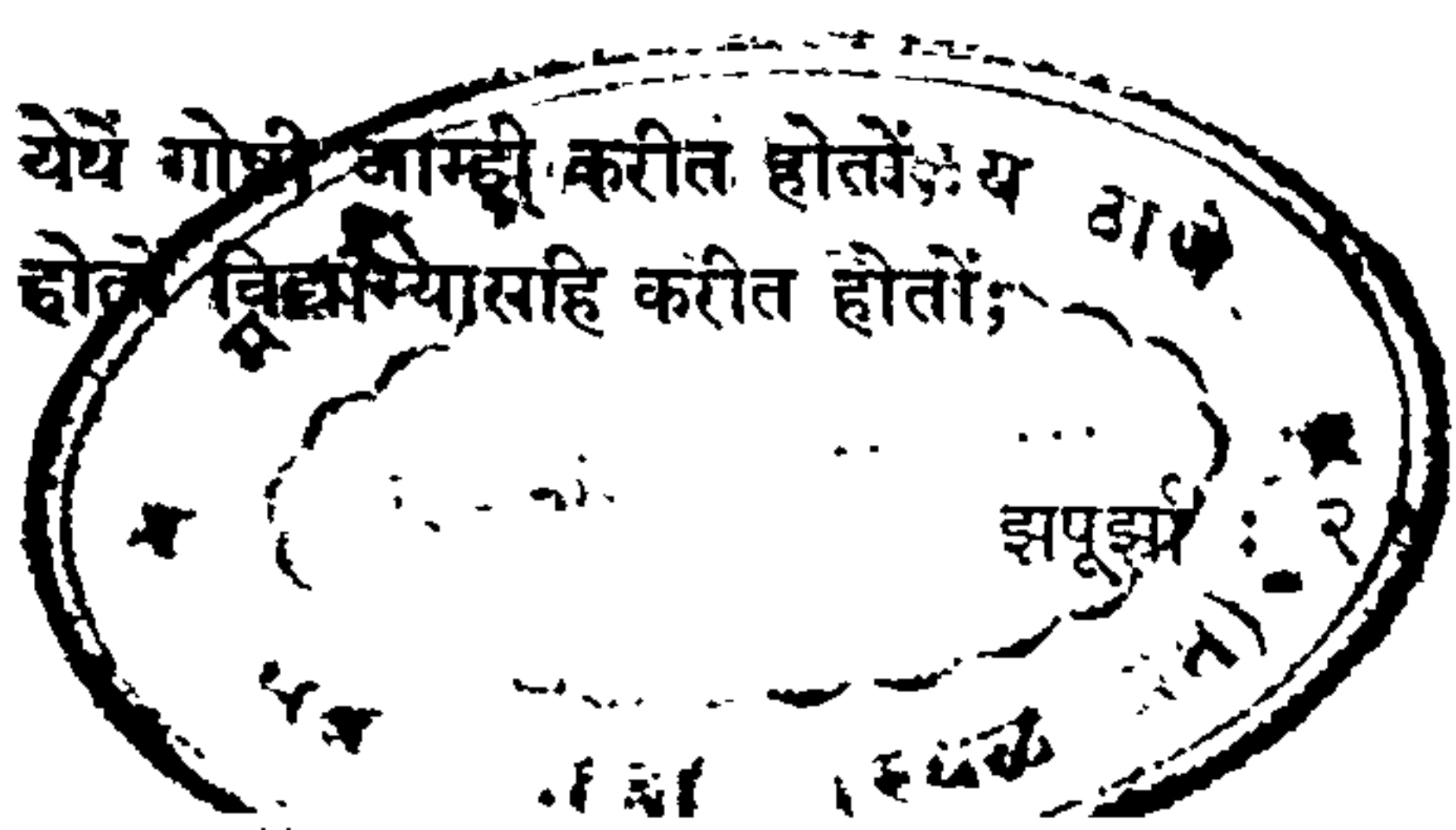
येथें होता राहत माझा स्नेही,
स्नेह्यांसाठीं जो या लोकीं राही,
पाशांला जो तोडायला पाही,
स्वदेशपाशीं अपणां बांधुनि घेई.

पाशांविण या कोठें कांहीं नाहीं,
पाशांकरितां चाले अवघें कांहीं;—
पाशांतुनि या सुटतां सुंदर तारे,
तेज त्यांचें विझूनि जाई सारें.

चन्द्रानें या सदैव पृथ्वीपाशीं
राहुनीच कां सेवावें सूर्याशीं ?
शक्त जरी का असेल तो, तरि त्यानं
सेवावा रवि खुशाल निजतंत्रानें.

सोडी पत्नीपाशाची तो भास,
स्वदेशसेवेकरितां घाली कास,
तो मत्सख निज गांवीं गेला आहे,
खोलीला या कुलूप लटकुनि राहे.

येथें गोष्टी आम्ही करित होतों; य
होतें विद्वान्यासहि करित होतों;

मित्रत्वाचें बीज पेरुनी खासें
मैत्रीवल्ली वाढविली सहवासें.

५

देशाविषयीं गोष्टी बोलत येथें
बसलों, विसरुनि कितीकदा निद्रेतें;
श्वासीं अमुचे श्वास मिळाले तेव्हां,
अश्रूंमध्ये अश्रु गळाले तेव्हां.

६

ऐसें असतां, पहांट भूपाळ्यांला
पक्षिमुखांहीं लागियली गायाला,
हवा चालली मंद मंद ती गार,
प्रभाप्रभावे वितले तो अंधार;

७

तेव्हां आम्हीं म्हटलें—“ ही न्हासाची
रजनी केव्हां जाइल विरुनि साची ?
स्वतंत्रतेची पहांट ती येईल,
उत्कर्षाचा दिन केव्हां सुचवील ?—

८

“ या डोळ्यांनीं पहांट ती बघण्याचें
असेल का हो नशिबीं दुर्दैव्यांचें ?
किंवा तीतें आणायचे कांहीं
यत्न आमुच्या होतिल काय करांहीं ? ”

९

असो. यापरी आम्हीं प्रश्न अनंत
केले, होउनि कष्टी, परस्परांत;
“ इच्छा धरितां मार्ग मिळे अपणांला ”
या वचनें मग धीर दिला चित्ताला.

१०

कोठें असशिल आतां मित्रा माझे ?—
करीत असशिल काय काय तीं काजें ?—
देशासाठीं शरीर झिजवायाला
स्फूर्तीं आणित असशिल का कोणाला ?

११

तुझी वधुनि ही मित्रा खोली बंद,
विरहाग्नीनें भाजे चेतःकंद,
पुनरपि आपण येथें भेटूं, ऐशी
आशा होई जलधारा मग त्यासी.

१२

[शार्दूलविक्रीडित]

झाल्यानंतर अस्त तो, कमल तें पाहूनियां लागलें,
“ उद्यां मित्र करील तो निजकरें येऊनि याला खुलें, ”
ऐसें बोलुनि ज्यापरी भ्रमर तो जातो श्रमानें दुरी,
जातो, बोलुनि या स्थलासहि तसें, मित्रा ! अतां मी घरीं. १३

मे, १८८७.

◎ ◎

[वसंततिलका]

गोष्ठी घराकडिल मी वदतां गड्या रे
झालें पहा कितिक हें विपरीत सारें!—
आहे घरासचि असें गमतें मनास
ह्या येथल्या सकळ वस्तु उगीच भास !

ही देख म्हैस पडवीमधिं बांधलेली
रोमंथभाग हळु चावित बैसलेली.
मित्रा ! गजांमधुनि या पडवीचिया रे
मौजा पहा क्षणभरी रजनीचिया रे !

डोळ्यांत बोट जरि घालुनि पाहशील
अंधार तो अधिकची तुजला दिसेल!—
अंधार—जो फलक होत असे अम्हांस
चेतोनिबद्धजनचित्र लिहावयास !

आवाज ' किर्र ' रजनी वदतेच आहे,
' घों घों ' असा पवन नादहि बोलताहे;
ऐके पलीकडुनि बेडुक शेतभातीं
पर्जन्यसूक्त सगळे मनसोक्त गाती !

हीं चारपांच चढुनी हळु पायठाणें
या ओसरीवर अतां जपुनीच येणें !

हैं ऐक रे ' टकटका ' करितें घड्याळ
या शान्ततेंत गमतें कुटितेंच टाळ !

५

डावीस हा बघ निरेखुनि एक माचा
निद्रिस्थ त्यावरि पिता अतिपूज्य माझा,
त्याचा खरोखर न मी क्षण पुत्र शोभें !
तो सर्वदा जरि म्हणे मज पुत्र लोभें !

६

तातास या बघुनि या हृदयांत खातें,
होऊन हें हृदय विव्हळ सर्व जातें !
त्याच्या तरी पदयुगावरि या पडूनी
न्हाणूं त्यास मग का वद आंसवांनीं ?

७

ताताचिया बघ गडया उजवे कडेला
बापू असे तिथ बरें अमुचा निजेला,
अज्ञान तो चपलधी परि बाल आहे
त्याचेविशीं मम मनीं अतिलोभ राहे !

८

बापू ! गडया ! ध्वज उभा करशील काय ?
तूं देशकारण करूं झटशील काय ?
बापू ! जनांत दिवटी धरशील काय ?
स्वातंत्र्यदेव मनसा भजशील काय ?

९

मित्रा धरीं सुदृढ हस्त मदीय फार,
दारास आडसर घट्ट असेल थोर,
दाराचिया तर फटींतुन आंत जाऊं
सानंद सुस्थित घरांतील सर्व गाऊं !

१०

मित्रा ! इथें कितितरी मज हर्ष होई,
येथे हवा मधुर, निश्वासनांत येई,
नाहीं कधींहि बुधवारवनांत जैशी
वाटेवरी चतुराशिंगिचिया न तैशी !

११

मित्रा ! असा हळुच ये उजवे कडेस,
खोली पहा पघळ ही किति ऐसपैस,
निद्रावश स्वजन येथ, बघूनि यास
हर्षाचिया न उकळ्या फुटती कुणास

१२

ती एक खाट अवलोक समोर आता
आहे सुपुसिवश तेथ मदीय माता;
तीचे कुशींत निजली दिसते मदीय
भीमा स्वसा, बघुनि ती मज हर्ष होय

१३

मत्कारणें स्तवुनि देव, निजावयातें
आलीस तूं खचित गे असशील माते !—
मोठे त्वदीय उपकार, जरा तरी ते
जातील का फिटुनिया तव पुत्रहस्तें ?

१४

खालीं मदीय भगिनी दिसती निजेल्या
गोष्टी जयांस कथितां न पुण्याच झाल्या !
ती कोण दूर दिसते ? — निजली असूनी
जी श्वास टाकित असे मधुनीमधूनी !—

१५

कान्ताच ही मम ! अहा ! सखये ! मदीय
स्वप्नें अतां तुज गडे ! दिसतात काय ?

आतां असो ! पण पुढें तुजला दिसेन
स्वप्नें तुझीं मग समग्र तुला पुसेन !

१६

मागील दारिं सखया ! तुळशीस आतां
वंदूं, जिला मम जनीं नमिला स्वमाथा !
सोडूनि गाव वळणें अमुच्या घराचें,
येऊं घरा परत खासगिवाल्याचे !

१७

२२ जुलै १८८७.

◎ ◎

[पृथ्वी]

मुखा फिरवुनी, जरा वळुनि पाहतां मागुती,
कितीक हृदयें वदा चरकल्याविणें राहती ?
' नको वळुनि पाहणें ! ' म्हणुनि दृग् जरी आवरूं,
धुकें पुढिल जाणुनी मन न घे तसेंही करूं !

१

प्रदेश किति मागुते रुचिर ते बरें टाकिले,
कितीक तटिनीतटें श्रम जिथें अम्हीं वारिले;
किती स्मृतिस धन्यतास्पद वनस्थली राहिल्या,
जिथें धवलिता निशा प्रियजनांसवं भोगिल्या !

२

सुखें न भिळतील तीं फिरुनि !—तीं जरी लावित्ती
मनास चटका , तरी नयन त्यांवरी लोभती;
परंतु हृदयास जे त्वरित जाउनी झोंवती
प्रमाद दिसतां असे, नयन हे मिटूं पाहती !

३

किती घसरलों ! किती चुकुनि शब्द ते बोललों
करुनि भलतें किती पतित हंत ! हे जाहलों !
स्वयें बहकुनी उगा स्वजनमानसें टोचिलीं !—
वृथा स्वजनलोचनीं अहह ! आंसवं आणिलीं !

४

चुकोनि घडलें चुको; परि, ' असें नव्हे हें बरें '
वदूनिहि कितीकदा निजकरेंचि केलें बरें !

म्हणूनिच अम्हांपुढे घनतमिस्र सारें दिसे
पुढें उचलण्या पदा धृति मुळींहि आम्हां नसे !

५

‘ चुकी भरुनि काढणें फिरुनि, हें घडेना कधीं ’
विनिष्ठुर असें भरे प्रकट तत्त्व चित्तामधी !
म्हणूनि अनिवार हें नयनवारि जें वाहतें,
असे अहह ! शक्त का कवणही टिपायास तें ?

६

वळणें, ३ मे १८९०.

[शार्दूलविक्रीडित]

जे जे वात नभांत या विचरती पुण्यप्रदेशावरी
नैर्ऋत्येकडला तयांत वितरी सौख्यास या अंतरीं;
येतां तो मम चित्त हें विसरुनी प्रत्यक्ष वस्तुंप्रति,
अर्धोन्मीलित लोचनीं अनुभवी स्वप्नस्थिती मागुती !

१

तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवं वाहत,
हें माझ्या हृदयांत येउनि सर्वें मी ठाकलों चिन्तित;
माझ्या जन्मधरेचिया मग मनीं रूपास मी भाणितों,
तीचे डोंगर उंच, खोलहि नद्या डोळ्यांपुढें पाहतों.

२

मोटे उच्च, शिला किती पसरल्या सर्वत्र ज्यांच्यावरी,
तुंगें तीं शिरलीं यदीय शिखरें तैशीं नभाभीतरीं,
आस्वर्गात् चढती सदोदित महात्म्यांचीं जशीं मानसें,
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीय ते हो असे !

३

ज्यांच्या रम्य तटांवरी पसरल्या झाड्या किती सुन्दर,
ज्यांच्या थोर शिलांतुनी धबधबा जाती तसे निर्झर
वाणीचे कविदुर्देशांमधुनिया ते ओघ यावे जसे;—
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसे अद्रीय ते हो असे !

४

त्यांचे उंच शिरांवरी विलसती किल्ले मराठी जुने,
देवी पालक त्यांतल्या मज पुनः धिक्कारिती भाषणं !—

“ कोठें पूर्वज वीर धीर तव ! तूं कोणीकडे पामरा !
ये येथें ! इतिहासपत्र पडकें वाचूनि पाहीं जरा ! ”

५

जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थलें तीं किती,
केळी, नारळि, पोफळी, फणस ते, आंबे तिथें शोभती;
पक्षी त्यांवरुनी नितान्त करिती तें आपुलें कूजित,
स्वप्नीं हें बघतां फिरुनि, मन हें होतें समुत्कण्ठित.

६

जागोजागहि दाटल्या निविड कीं त्या राहुट्या रानटी,
ते पाईरहि, खैर, किंजळ, तिथें आईनही वाढती.
वेली थोर इतस्ततः पसरुनी जातात गूतून रे,
चेष्टा त्यांमधुनी यथेष्ट करिती नानापरी वानरें !

७

जन्मस्थान मदीय सुन्दर असे त्या माल्यकूटांतल्या
आनन्दें वनदेवता मधुर जीं गानें भलीं गाडल्या
मज्जन्मावसरास, तीं पवन हा वेगें पहा तेथुनी
मातें पोंचवितो, तयां अपुलिया पंखांवरी वाहुनी ! —

८

“ गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया प्रीती असे दाटली !
गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया कां स्फूर्ति ही वाढली ?
वाग्देवीसुत जन्मला अपुलिया ग्रामांत; यालागुनी
जैजैकार करा, सुरां परिसवा हा मंगलाचा ध्वनि ! ”

९

वेगानें जगदुद्धरानदिचिया तीरांहुनी वात तो
आशीर्वाद मदीय तातजननी यांचे मला आणितो;
वात्सल्यास तयांचिया परिसुनी माझ्या मनीं येतसे--
‘ तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें ’ असें !

१०

आईच्या नयनांत नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों,
तातांकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासना भावितों;
कां हो यापरि वाढलों फुकट मी ? हा-हंत ! मी नष्ट हा !
तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें अहा !

११

जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई ! तुला हाय रे !
ताता ! भागविलें तुला फुकट मीं मत्पोषणीं हाय रे !
वार्धक्यां सुख राहिलें, विसरणं तुम्हांस कोणीकडे !
झालों कष्टद मात्र-या मम शिरीं कां वीज ती ना पडे ?

१२

पुष्पें वेंचित आणि गोड सुफलें चाखीत बागांतुनी
जेथें हिंडत शैशवीं विहरलों निश्चिन्त मी, तेथुनी—
हा वारा ममताप्रसाद मजला आजोळचा आणितो;
चित्तीं विव्हल होतसे स्मरुनि, मी मातामहां वन्दितों !

१३

वन्धूचींहि मला तशीं पवन हा आशीर्वचें आणितो,
चिन्ताग्रस्त तदीय पाहुनि सुखा अश्रूस मी गाळितों !
भाऊ रे ! तुजलागिं लाविन कधीं मी हातभारा निज ?
तूतें सेवुनि मी सुखें मग कधीं घेईन का रे निज ?

१४

श्वासांहीं लिहिलीं, विराम दिसती ज्यांमाजि बाष्पीय ते
प्रीतीचें वरवें समर्थन असे संस्पृह्य ज्यांमाजि तें,
कान्तेचीं असलीं मला पवन हा पत्रें अतां देतसे;
डोळे झांकुनि वाचितां त्वरित तीं सम्मूह मी होतसें !

१५

आतां प्रेमळ तीं पुनः परिसतो थोडीं तिचीं भाषणें,
चित्तीं आणुनि मी तिला अनुभवीं गोडीं तिचीं चुम्बनें !

ओठां हालवितां न मी वदतसें मागील संवाद तो;
 मी काल क्रमुनी असा, जड जगा काडीवजा लेखितों ! १६

नाहीं चैन तुला मुळीं पडत ना माझ्याविना मत्प्रिये ?
 तूतें आठविल्याविना दिवसही माझा न जाई सये !
 केव्हां येतिल तीं दिनें न करण्या ताटातुटी आपुली ?
 केव्हां त्या रजनी ?—जियांत विसरूं मीतूपणाला मुळीं ! १७

माझ्या जन्मधरेपुढें दिसतसे वारंशि विस्तीर्ण तो;
 त्याचें रम्य तरंगताण्डव पुनः पाहूनि आल्हादतो,
 जें हृद्रम्य तरंगताण्डव मला तैशापरी वाटतें,
 अज्ञेयावरतीं जसें क्षणिक हें अस्तित्व हो खेळतें ! १८

या अवधीवरतूनि जात असतां बाल्यांत नौकेतुनी,
 गाणीं जीं म्हटलीं मला निजविण्या वारिस्थ देवीगणीं
 त्यांचे सूर अतां अलौकिक असे जे वात हा आणितो—
 ते ऐकून अहा ! सुपुसि चिर ती घ्यायास मी इच्छितों ! १९

प्रीती या जगतांत कंटकयुता ही एक वल्ली असे,
 झूलारोपणयूप त्यावरिल ही कीर्तिध्वजा कीं दिसे;
 तेव्हां या जगतीं नकोत मजला ते भोग भोगायला,
 वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला ! २०

देवी सागरिका ! तुम्हीं तर अतां तीं गायनें गाइजे,
 त्यांच्या धुंद अफूगुणें किरकिऱ्या बाळास या आणिजे
 निद्रा दीर्घ—जिच्यामधीं न कसलीं स्वप्नें कधीं येतिल,
 ती निद्रा निजतां न मन्नयन हे ओले मुळीं होतिल ! २१

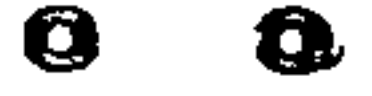
अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते ! ॥ धरु० ॥
 मागें तव दर्शन मजलागुनी जहालें,
 तदनन्तर लोटुनियां दिवस फार गेले;
 फिरुनि तुझ्या चरणांतें
 उत्सुक मी बघण्यातें
 असतां, अन्तींही न ते
 दिसले कीं—अहह ! पूर येत लोचनातें !
 अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !

फिरुनि तुजें कोठें तें तीर्थरूप पाहूं !
 पादरजीं लोलुनि तव धन्य केंवि होऊं !
 जनकामागें जागृत
 जननी गे तूं दैवत
 उरलिस, तीही साम्प्रत
 गेलिस सोडुनि आम्हां दीन बालकांतें !
 अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !

कठिण जर्गीं या बघती छिद्र काक सारे,
 करुणेचें कोठेंही नसे लेश वारें
 तुझ्यासचें क्षमा दया
 प्रीतिहि गेली विलया !
 मदपराध घालुनियां—
 पोटीं, नुरलें कोणी प्रेम करायातें !
 अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !

कष्ट दिले तुजला मीं फार फार आई !
त्यांची मजकहुनि फेड जाहली न कांहीं !
दुर्भग मीं असा असें,
म्हणुनि दुःख वाटतसे,
कंठ फार दाटतसे !
रडतों गुडघ्यांत म्हणुनि घालुनी शिरातें !
अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !

१९०१.

दूर कोठें एकला जाउनीयां

: १९

[दिंडी]

दूर कोठें एकला जाउनीयां
एकतारी आपली घेउनीयां,
स्वेच्छ होतों छेडीत ती, मनाला
दुःखिताला आराम व्हावयाला. १

आजवेरी बहु मनोभंग झाले,
बहुत आशांचे प्राण निघुनि गेले
तयां शोचाया निर्जनांत जावें,
एकतारी छेडीत मीं वसावें ! २

आजदेखिल मी तसा अस्तमानीं
वाद्य वेडें वांकुडें वाजवूनी
दंग झालों स्वच्छन्द गायनानें;
खरें संगीतज्ञान कोण जाणे ! ३

हृदय आत्म्याला जधीं खेळवीतें,
हृदय आत्म्याला जधीं आळवीतें;
तधीं तुमचें तें नको कलाज्ञान,
तधीं हृदयासम नसे तानसेन ! ४

असो; असतां मन गायनांत लीन
रात्र झाल्याचें भान राहिलें न;

जसे कलहंसा वाहतां प्रवाहीं
प्राप्त मरणाचें ज्ञान नसे कांहीं !

५

अहा ! अद्भुत तों काय एक झालें—
‘ धन्य बन्धो ! ’ हे शब्द वरुनि आले !
वरी बघतां, तारका उंच आहे,
सदय सस्मित मजकडे वरुनि पाहे !

६

“ कवे ! बन्धो ! ” ती वदे नभांतून—
“ तुझीं गीतें परिसून मी प्रसन्न !
स्वसा आतांपासून समज मातें,
बन्धु माझा तूं—मंगल हें नातें ! ”

७

प्रसादें त्या वांकतां, काजव्याचें
स्फुरण खालीं बघुनि मी म्हणें—“ याचें
साम्य कांहींतरि असे तुशीं तारे !
माझिया तर जीवितीं तिमिर सारें ! ”

८

“ नको ऐसें रे वढूं बन्धुराया ! ”
म्हणुनि लागे ती मला आश्वसाया—
“ तुझ्या दिव्यत्वापुढें जग भिकारी !
कासया ही खिन्नता—दूर सारीं ! ”

९

अशा भगिनीचा लाभ मला झाला;
खेद गेला, आनन्द मनीं आला;
तिचा आभारी दुवा देत तीतें,
समाधानी मी पातळों घरातें !

१०

२७ ऑगस्ट १९०३.

◎ ◎

झपूझा : ३७

[अभंग]

तुझे नाम मुखीं,
वृत्ति या चंचळा

ध्यान तुझे डोळां,
स्थिरावल्या !

चिंता भय दुःखें
अनाथांचा वाली

अवधीं दूर झालीं,
जवळी केला.

भिकार या जगीं
म्हणुनि तुझे पायीं

इच्छित न मिळे कांहीं
सिखांदेही.

केशवसुत म्हणे
तुझे पायीं माथा

देवा दीननाथा
वाहियेला !

— प्रीतिपर —

प्रीति

: २१

प्रीति मिळेल का हो बाजारीं ?

प्रीति मिळेल का हो शेजारीं ?

प्रीति मिळेल का हो बागांत ?

प्रीति मिळेल का हो शेतांत ?

प्रीतिची नसे अशि ग मात;

पहा शोधुनी हृदयांत !

१

नंदनवनामधीं आला

कल्पलतेला बहर भला;

तिचीं हृदयिं बीजें पडलीं,

प्रीति त्यांतुनी अवतरली !

झपूझी : ३९

प्रीतिची असे अशि ग मात;
पहा आपुल्या हृदयांत !

२

प्रेमळ कृत्यांची माळ
प्रियजनकण्ठीं तूं घाल;
द्विगुणित मग तो प्रीति तुला
देइल, न धरीं शंकेला.
प्रीतिचा असा असे ग सौदा :—
प्रीतिनें प्रीति सम्पादा !

३

हृदयीं आलिंगन पहिलें,
चुम्बन मुखकमलीं वहिलें,
आणिक रुचतिल ते चार
प्रीतिला होती उपचार !
प्रीति वाढली, गडे ग, सतत
पहा तूं प्रियजनहृदयांत !
प्रीति असेल का ग बाजारीं ?
वेडे ! प्रीति मिळेल का ग शेजारीं ?

४

२८८८.

[दिंडी]

- सिद्ध झालों मी दूर जावयाला,
कण्ठ तेव्हां तव फार भरुनि आला;
मला म्हटलें तूं गद्गद स्वरानें
“ खुशालीचें तें वृत्त लिहित जाणें ! ” १
- “ लिहिन ” म्हटलें मीं तुला आश्वसाया,
पुढिल केला मीं मुळीं नच विचार;
करीं घेतां परि पत्र हें लिहाया,
खुशालीचें क्षीणत्व दिसे फार ! २
- लोचनांला या होसि तूं प्रकाश,
मदीयात्म्याचा तूंच मे विकास;
नाडि माझी तव करीं वाहताहे,
हृदय माझें तव उरीं हालताहे ! ३
- करा अपुल्या तूं पहा चांचपून !
उरा आपुलिया पहा तपासून;
प्रकृति माझीही तिथें तुज कळेल,
विकृति माझी तुज तिथें आढळेल ! ४

३० मे १८८९.

◎ ◎

प्रीतिची असे अक्षि ग मात;
पहा आपुल्या हृदयांत !

२

प्रेमळ कृत्यांची माळ
प्रियजनकण्ठीं तूं घाल;
द्विगुणित मग तो प्रीति तुला
देइल, न धरीं शंकेला.

प्रीतिचा असा असे ग सौदा :—
प्रीतिनें प्रीति सम्पादा !

३

हृदयीं आलिंगन पहिलें,
चुम्बन मुखकमलीं वहिलें,
आणिक रुचतिल ते चार
प्रीतिला होती उपचार !

प्रीति वाढली, गडे ग, सतत
पहा तूं प्रियजनहृदयांत !

प्रीति असेल का ग बाजारीं ?
वेडे ! प्रीति मिळेल का ग शेजारीं ?

४

१८८८.

◎ ◎

[दिंडी]

- सिद्ध झालों मी दूर जावयाला,
कण्ठ तेव्हां तव फार भरुनि आला;
मला म्हटलें तूं गद्गद स्वरानें
“ खुशालीचें तें वृत्त लिहित जाणें ! ” १
- “ लिहिन ” म्हटलें मीं तुला आश्वसाया,
पुढिल केला मीं मुळीं नच विचार;
करीं घेतां परि पत्र हें लिहाया,
खुशालीचें क्षीणत्व दिसे फार ! २
- लोचनांला या होसि तूं प्रकाश,
मदीयात्म्याचा तूंच मे विकास;
नाडि माझी तव करीं वाहताहे,
हृदय माझें तव उरीं हालताहे ! ३
- करा अपुल्या तूं पहा चांचपून !
उरा आपुलिया पहा तपासून;
प्रकृति माझीही तिथें तुज कळेल,
विकृति माझी तुज तिथें आढळेल ! ४

३० मे १८८९.

◎ ◎

[भुजंगप्रयात]

फिरायास मी मित्र घेवोनि गेलों;
बघोनी सुरम्य स्थळा एक टेलों;
किती हारिनें वृक्ष ते दाट होते,
जलाचे तळीं पाट होते वहाते;

१

तृणाच्या मधीं, राखिल्या गार जागा
कडेनें तयांच्या, लतांच्याहि रांगा—
फुलांच्या बहारांत त्या शोभताती;
अलींचे थवे त्यांवरी धांव घेती,

२

मधूनी किती पक्षि ते गोड गाती;
मृगेंही मधें स्वैर तीं क्रीडताती;
मयूरें अहा ! दाखवीती पिसारे;
बघूनी मना तोष होई अहा रे !

३

मधें अंगना, स्पृष्ट ज्या यौवनानें,
निजाऽव्याजरूपास साध्या मदानें
इथूनी तिथें चंचला नाचवीती,
पदालंकृती झंकृती तें करीती;

४

मुलें खेळती नाचतीही मजेनें,
तयांचा अहो कोण उल्हास वाने ?
फुलें, तारका, ते दंवाचे तुषार,
तशीं मुग्ध हीं बालकें दिव्य फार !

५

अशी तेथली पाहुनी रम्य लीला
मुखीं घालुनी ठाकलों अंगुलीला;
वदे मित्र मातें-“ पुढें चालणें ना ? ”
परी पाय तेथूनियां काढवेना !

६

[वसंततिलका]

बोले सखा “ गढुनि कां इतुका मनीं तूं ? ”
मी बोललों “ बघ मनांत विचारुनी तूं. ”
तेव्हां पुसे “ अडविते कविता ? ”-“ नव्हे रे,
प्रीती मला भुलविते-नच हालवे रे ! ”

७

मुंबई, ७ जानेवारी १८९०.

[शार्दूलविक्रीडित] : (सुनीत)

कामें दोन सुरेख त्या नृपवरें केलीं :—मयूरासनीं,
 ज्या तो वैसुनि शोभला; प्रथम तें सा कोटि ज्या लागले,
 राजे ज्यापुढते जुळनि अपुल्या हस्तद्वया वांकले,
 झाले कंपित, तत्करीं शिर असे, येऊनियां हें मनीं;
 प्रेमें मन्दिरही तसें निजसखीसाठीं तयें लावुनी
 कोटी तीनच त्या गभीर यमुनातीरावरी बांधिलें !
 चोरें आसन तें दुरी पळविलें ! स्मर्तव्य कीं जाहलें !
 आहे अद्भुत तो महाल अजुनी तेथें उभा राहुनी !

विल्हेवाट अशीच रे तव कृती त्या सर्वदा पावती;
 मत्त भ्रान्त नरा! सदैव कितिही तूं धूप रे जाळिला
 स्वार्थाच्या प्रकृतीपुढें—निजमनीं ही याद तूं जागती
 राहूं दे—तरि धूर होइल जगीं केव्हांच तो लोपला !
 काडी एकच गंधयुक्त, नमुनी प्रीतीस तूं लाव ती,
 तीचा वास सदा जगीं पसरुनी देईल तो तुष्टिला !

१३ नोव्हेंबर १८९२.

[शार्दूलविक्रीडित] : (सुनीत)

रानोमाळ कुठेंतरी तुजविणें मी हिंडतां वेंचिलीं,
कांहीं रम्य फुलें, परी झडकरी निर्माल्य माझ्या करीं
झालीं मी विरहाग्नितप्त असल्यायोगें; गडे त्यावरी
ओसाडींत दिशांचिया भटकतां गाणीं मला लाभलीं,

डोक्याच्या भ्रमणामुळें विघडुनी विक्षिप्त तीं जाहलीं :
हीं गाणीं कुसमेंहि तीं परि दिलीं मीं टाकुनी का दुरी ?—
नाहीं !—टेवियलीं जपूनि असती अद्यापि मे सुन्दरी !
तीं मीं कां ?—हृदयीं विचारुनी पहा—कां बुद्धि ही सूचली ?

कोणी तीं कचन्यावजा समजुनी टाकावया लागला,
त्यालागूनि निपेधिलें, न कथिला हेतू तरी मीं तया,
तो हा कीं जर भेटलीस तर मे दावीन तीं मी तुला,
तेणें व्यक्त तुला न राहिल सखे हें एवढें व्हावया :—

दुर्दैवें तुज सोडुनी जरि दुरी लागे फिरावें मला,
प्रीती आणिक तूं—शिवाय न सुचे कांहीं मना माझिया !

मुंबई, २७ नोव्हेंबर १८९३.

[जाति : केशवकरणी]

नादीं लावुनि वेडा केलें ज्याला तूं सुन्दरी !
रुष्ट कशी होऊनि बैसशी आतां त्याच्यावरी ! धरु०

सकल दैवतें तुच्छ करुनि मी तव भजनीं लागलों,
व्यर्थ का आजवरी भागलों ?
तुझ्या कृपेचा प्रसाद व्हावा म्हणुनी झटलों किती,
असे का त्याला कांहीं मिती ?
कधीं मला तूं उत्तेजनही दिलें—
स्मरत नसे का ?—स्मित मजला दाविलें !
अर्थपूर्ण—वीक्षणेंहि केव्हां श्रम मम केले दुरी !
लहर कां आतां फिरली परी ?

१

कितिक माल्यें श्रमसाकल्यें गुम्फुनियां तीं भलीं
तुला गे सन्तत मीं वाहिलीं !
आभरणेंहि असाधारणें दिधलीं तुजकारणें,
फिटाय्या दासाचें पारणें !
परि दुर्भग मम कसें उभें राहिलें ?
काय तयानें न्यून बरें पाहिलें ?
तेणेंकरुनी रोष असा तव उद्भवला अन्तरीं,
मम मना चिन्तावश जो करी !

२

हाय ! हाय ! हैं विफल जिणें तव सहवासावांचुनी,
 निघूं कीं निवटूं मनुजांतुनी !
 प्रीतिविषय तो जर का परका प्राण्याला जाहला,
 त्याचा जन्महेतु खुंटला !
 विषण्ण तो मग विषवृक्षाचीं फळें
 सुधारसाचीं मानुनि गिळिलचि वळें !
 दोष त्याचा काय त्यामधें ? वदूंमधुरे ! सत्वरी
 करूं ना मीहि अतां त्या परी ?

३

तुजवरि पद्यें, हे अनवद्ये ! कितीतरी गाइलीं !
 भक्तिविण कोणीं तीं प्रेरिलीं ?
 तुजला वाहुनि असे घेतलें; म्हणुनि निदानीं असें
 निखालस तुजला मी पुसतसें :
 निष्ठा माझी काय लाविसी कसा ?
 की मज पिळिसी रुचि चढवाया रसा ?
 किंवा तुझिया कृपेस नाहीं पात्रच मी लवभरी ?
 सोक्ष की मोक्ष, बोल लौकरी !

४

जुलै १८९७.

— राष्ट्रीय-सामाजिक —

एका भारतीयाचे उद्गार

: २७

[मंदाक्रांता]

संध्याकाळीं बघुनि सगळी कान्ति ती पश्चिमेला
वाटे सद्यःस्थितिच अपुःत्री मूर्त ती मन्मनाला;
“ हा ! हा ! श्रीचा दिवस अपुल्या मावळोनी प्रतीचे
गेला ! गेला ! ” सहज पडती शब्द हे मन्मुखाचे.

१

तेणें माथें फिरुनि सगळें जें म्हणोनी दिसावें,
त्या त्या मध्यें स्वजनकुदशा वाचुनी मीं रडावें !
“ जें जें चित्तीं बहुतकरुनी तें सुपुर्तींत भासे ”
वृद्धांचें हें अनवितथ हो वाक्य होईल कैसें ?

२

प्रातःकालीं रवि वरिवरी पाहुनी चालतांना,
होई मोदातिशय बहुधा सर्वदा या जनांना;
पूर्वीची तो स्थिति परि करी व्यक्त ती वाचुनीयां
एकाएकीं हृदय मम हें जातसे भंगुनीयां !

३

“हा जैसा का रवि चढतसे त्याप्रमाणेंच मागें
स्वोत्कर्षाचा रविहि नव्हता वाढता काय ?—सांगें;
जावोनी तो परि इथुनियां पश्चिमेशीं रमाया,
व्हासाची ही निविड रजनी पातली ना छळया !”

४

वल्लींनो ! हीं सुबक सुमनें काय आम्हांस होत ?
युष्मद्गानें मधुर, खग हो ! या जनां काय होत ?—
आम्हां डोळे नसति वघण्या पारतंत्र्यामुळें हो !
ऐकायाला श्रुतिहि नसती पारतंत्र्यामुळें हो !

५

आहे आम्हांवर जंव निशा पारतंत्र्यांधकारें,
वाहे जो का उलट कुदशेचें तसें फार वारें,
सौख्याचें तोंवरि फुकट तें नांव व्हावें कशाला ?—
दुःखाचा तोंवरि खचित तो भोग आहे अम्हांला !

६

आनन्दाचे समर्थिं मजला पारतंत्र्य स्मरून
वाटे जैसे असुख, तितुकें अन्य वेळीं गमे न !
पाहोनीयां विष जरि गमे उग्र तें आपणांतें,
अन्नामध्ये शतपट गमे उग्रसें पाहुनी तें !

७

देवा ! केव्हां परवशपणाची निशा ही सरून
स्वातंत्र्याचा धुमणि उदया यात्रयाचा फिरून ?
केव्हां आम्ही सुट्टुनि सहसा पंजरांतूनि, देवा,
राष्ट्रवाला फिरुनि अमुचा देश येईल केव्हां ?

१८८६.

[भुजंगप्रयात]

मुलें अंत्यजांचीं विचारीं मजेनें
पथाच्या अहो खेळताती कडेनें;
दुरूनी तिथें विप्र डौलांत आला,
वदे काय तो मुग्ध त्या बालकांला :—

१

“ सरा रे दुरी पोर हो म्हारड्यांचे !
चला ! खेळ हे मांडले डोंबलाचे !
निघा ! वाट द्या लौकरी ब्राह्मणातें ”
पळालीं मुलें; —कोण राहील तेथें !

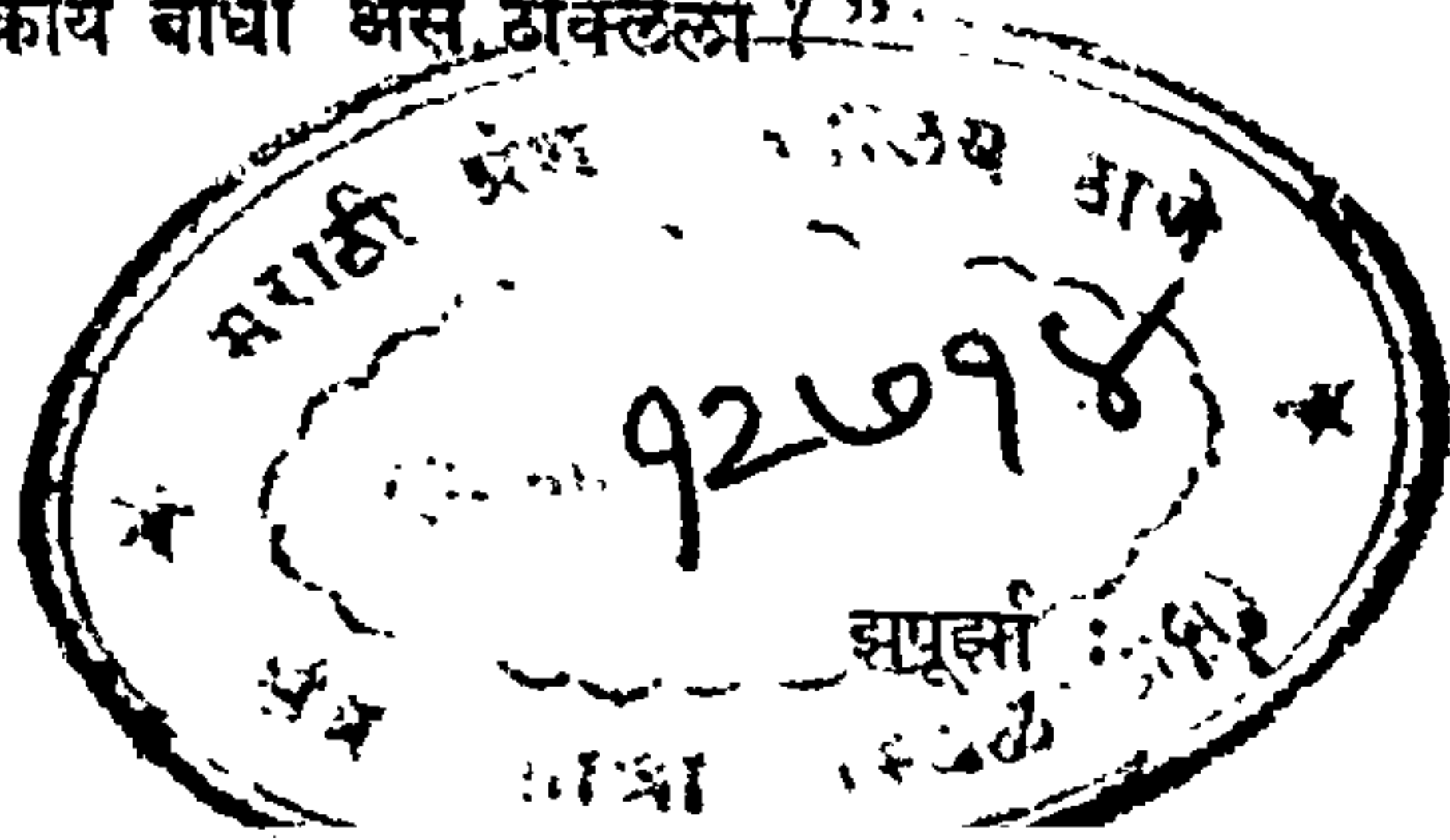
२

परी एक त्यांतील तैसाचि ठेला;
उगारी तधीं दुष्ट तो यष्टिकेला.
म्हणे—“ गाढवा ! सांवली ना पडेल !
दुरी हो ! पहा हाच खाऊ मिळेल !”

३

तधीं बाळ तोही घराला निघाला,
मनीं आपुल्या या करी चिन्तनाला :—
“ जरी त्यावरी सांवली माझि गेली,
तरी काय बाधा असे ठेविलेली ?”

४

घरीं जाउनी तेंचि माते विचारी;
वदे तेधवां त्यासि माता विचारी :—
“ अम्ही नीच बा, आणि ते लोक थोर;
तयां पाहतां होइजे निस्थ दूर. ”

सुधें बोलली !—हें परी काय तीतें
कळे कीं जगीं नाडुनीयां परांतें,
म्हणूनी करूनी अधीं घोर पाप,
जनीं गाजवी मानवी स्वप्रताप !

३ सप्टेंबर १८८८.

[इंद्रवंशा]

धारेवरी जाउनि देव पोंचला,
हा रंगही मावळतेस साजला,
सर्वत्र ही मौज पहा ! दिसे; परी
माझ्याच कां दुःख भरे बरे उगीं ?

१

साऱ्या दिनीं आजचिया नसे मुळीं
हातास माझ्या कवडीहि लाभली;
पोटा, करोनी मजुरीस, मी भरीं;
कोणीं दिलें आज न काम हो परी !

२

हीं मन्दिरें हो खुलतात चांगलीं;
माझ्या वडीलींच न काय बांधिलीं ?
मी मात्र हो आज मरें भुकेमुळें;
श्रीमंत हे नाचति मन्दिरां भले !

३

हेवा तयांचा मजला मुळीं नसे,
जाडी मला भाकर ती पुरे असे;
कष्टांत देवा ! मरण्यास तत्पर,
कां मारिसी हाथ ! भुकेमुळें तर ?

४

सर्वास देवा ! बघतोसि सारखा,
होतोस कां रे गरिबांस पारखा ?
कांहींस सुग्रास सदन्न तूं दिलें,
साधी अम्हां भाकरही न कां मिळे ?

घेवोनि चारा अपुल्या पिलांप्रती
जाती अहा ! पक्षि सुखी घरीं किती;
बाळांस हें दावुनि कारभारिण
कैसें तयां देत असेल सांगुन ?—

“ पक्षी जसे हे घरट्यास चालती
घेवोनि चारा आपुल्या पिलांप्रती,
घेवोनि अन्ना, तुमचा तसा पिता
येईल तो लौकरि हो, रडूं नका !”

हे लाडके ! आणिक लाडक्यांनो !
दावूं तुम्हां तोंड कसें फिरोन ?
जन्मास मी काय म्हणोनि आलों ?
येतांच वा कां न मरोनि गेलों ?

७ जानेवारी १८८९.

तुतारी

: ३०

[जाति : पाटाकुलक]

एक तुतारी द्या मज आणुनि
फुंकिन मी जी स्वप्राणानें,
भेदुनि टाकिन सगळीं गगनें—
दीर्घ जिच्या त्या किंकाळीनें;
अशी तुतारी द्या मजलागुनि.

१

अवकाशाच्या ओसाडींतिल
पडसाद मुके जे आजवरी
होतिल ते वाचाल सत्वरी
फुंक मारितां जीला जवरी—
कोण तुतारी ती मज देइल ?

२

सारंगी, ती सतार सुन्दर
वीणा, वीनहि, मृदंग, बाजा,
सूरहि, सनई, अलगुज माझ्या—
कसचीं हीं हो पडतिल काजा ?
एक तुतारी द्या तर सत्वर.

३

रूढी जुलूम यांचीं भेसुर
सन्तानें राक्षसी तुम्हांला
फाडुनि खाती, ही हतवेला—
जल्शाची का ? पुसा मनाला !
तुतारिनें ह्या सावध व्हा तर !

४

अवडम्बरलीं ढगें कितीतरि,
रविकिरणांचा चूर होतसे,
मोहर सगळा गळुनि जातसे,
कीड पिकांवरि सर्वत्र दिसे !
गाफीलगिरी तरिहि जगावरि !

५

चमत्कार ! ' तें पुराण तेथुनि
सुन्दर, सोज्वळ, गोडें, मोठें ! '
' अलिकडलें तें सगळें खोटें ! '
म्हणती धरुनी ढेरीं पोटे;
धिककार अशा मूर्खालागुनि !

६

जुन्या नभीं या ताजे तारक,
जुन्या भूमिवर नवी टवटवी,
जुना समुद्रहि नव रत्नें वी;
जुन्यांतून जी निष्पत्ति नवी—
काय नव्हे ती श्रेयस्कारक ?

७

जुनें जाउं द्या मरणांलागुनि,
जाळुनि किंवा पुरुनी टाका,
सडत न एक्या ठायीं ठाका,
सावध ! ऐका पुढल्या हांका !
खांद्यास चला खांदा भिडवुनि !

८

प्राप्तकाल हा विशाल भूधर,
सुन्दर लेणीं तयांत खोदा,
निजनामें त्यांवरती नोंदा
बसुनी कां वाढवितां मेदा ?
विक्रम कांहीं करा, चला तर !

९

अटक कशाची बसलां घालुनि ?
पूर्वज वदले त्यां गमलें तें,
ऐका खुशाल सादर चित्तें;
परंतु सरका विशंक पुढते—
निरोप त्यांचा ध्यानीं घेउनि.

१०

निसर्ग निर्घृण, त्याला मुर्वत—
नाहीं अगदीं पहा कशाची !
कालासह जी क्रीडा त्याची,
ती सकलांला समान जाची—
चुरुनी टाकी प्रचंड पर्वत !

११

त्याशीं भिडुनी, झटुनी झगडत
उठवा अपुले उंच मनोरे,
पुराण पडक्या सदनीं कांरे !
भ्याड बसुनियां रडतां पोरे ?
पुरुषार्थ नव्हे पडणें रखडत !

१२

संघशक्तिच्या भुईत खंदक
रुंद पडुनि शें तुकडे झाले,
स्वार्थानपेक्ष जीवीं अपुले
पाहिजेत ते सत्वर भरले;
ध्या त्यांत उड्या तर बेलाशक !

१३

धार धरिलिया ध्यार जिवावर
रडतिल रडोत रांडा पोरें,
गतशतकांचीं पापें घोरें—
क्षालायाला तुमचीं रुधिरें—
पाहिजेत रे ! स्त्रैण न व्हा तर !

१४

जाऊं बघतें नांव लयाप्रत
तशांत बनलां मऊ मॅडरें,
अहह ! घेरिलें आहे तिमिरें,
परंतु होऊं नका बावरे—
धीराला दे प्रसंग हिंमत !

१५

धर्माचें माजवृनि डम्बर,
नीतीला आणित्ती अडथळे,
विसरुनियां हें जातात खुळे :--
नीतीचें पद जेथें न ढळे—
धर्म होतसे तेथेंच स्थिर.

१६

हल्ला करण्या तर दंभावर-तर बंडांवर,
शूरांनो ! या, त्वरा करा रे !
समतेचा ध्वज उंच धरा रे
नीतीची द्वाही पसरा रे !
तुतारिच्या ह्या सुराबरोवर !

१७

नियमन मनुजासाठीं, मानव—
नसे नियमनासाठीं जाणा,
प्रगतिस जर तें हाणी टोणा,
झुगारुनि तें देउनि, बाणा
मिरवा निज भोजाचा अमिनव !

१८

घातक भलत्या प्रतिबंधांवर
हल्ला नेण्या करा त्वरा रे !
उन्नतिचा ध्वज उंच धरा रे !
वीरांनो ! तर पुढें सरा रे—
आवेशानें गर्जत 'हर हर !'

१९

पूर्वींपासुनि अजुनि सुरासुर
तुंबळ संग्रामाला करिती;
सम्प्रति दानव फार माजती,
देवांवर झेंडा भिरविती !
देवांच्या मदतीस चला तर !

२०

मुंबई, २८ मार्च १८९३.

○ ○

झपूझी : ५९

[जाति : हरिभगिनी]

त्या शूरानें भगवा झेंडा हिंदुस्थानीं नाचविला,
निजराष्ट्राचें वैभव नेलें एकसारखें बढतीला;
जिकडे तिकडे समशेरीची कीर्ति आपुल्या गाजविली,
खूप शक्तिनें कदर आपली गनीमांस त्या लावियली.

आणि तुवां रे !—त्वां नीचानें पाठ आपुली दावुनिया
रणांतुनी पोवारा केला, शेपुट भ्याडा वळवुनिया !

१

गुणी जनांची पारख करुनी त्या धीरानें गौरविलें,
उत्साहाच्या वातें अपुल्या तेज त्यांचें चेतविलें;
प्रतापदीपज्योति पोषिली सुजनस्नेहा वाढवुनी,
गनीममशकें कितीक गेलीं तिच्यामधें खाक् होवोनी !

आणिक तूं रे ?—नाचलासि तूं नग्नच संगें अधमांचे,
धूळ खात गेलास—लाविले सर्वत्र दिवे शेणाचे !

२

भटांस जे रणधुरंधर तथां पाचारुनि त्या सिंहानें
माराया कीं मरावया अरिवारि नेलें आवेशानें,
'हरहर !' शब्दा परिसुनि वळली कितिकांची घाबरगुंडी
'अला मराठा !' म्हणत पळाल्या सैरावैरा किति लंडी !
तंहि भटांला पाचारियलें, काय त्यांसवे परि केलें ?
यथेच्छ लाडू मात्र झोडिले—नांव हाय रे बुडवीलें !

३

घोड्यावरीच हुरडा चोळित शत्रुशासना धावोनी
तो गेला--तूं विछान्यावरी राहिलास रे लोळोनी !
वीर भले खंवीर आणखी मुत्सद्दी ते सद्बुद्धी
त्यांच्या साह्ये निजसत्तेची त्यानें केली रे वृद्धि.

पण तूं रे ?--तूं नगरभवान्या नाच्येपोच्ये घेवोनी
दौलतजादा केला--धिग् धिग् भटवंशीं रे जन्मोनी !

४

या भटवंशीं महाप्रतापी ख्यात जाहले असूनिया
तुळशीमध्ये भांग निघाली अभद्र ऐशी कोठुनिया !
निजनामाचा ' गाजी ' ऐसा अर्थ उरवुनी तो गेला,
तर हळहळली आर्यमाउली ऐकुनि त्याच्या निधनाला.

मरणाभाधिच मरून आणुनि काळोखी निजराष्ट्राला
तूं गेलासी करून ' पाजी ' अहह ! पितामहनामाला !

५

मुंबई, १६ फेब्रुवारी १८९५.

[जाति : लवंगलता, बालानंदाच्या त्रिपदीसह]

नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे,
कोण मला वठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !
ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही, न मी एक पंथाचा,
तेच पतित कीं जे आंखडिती प्रदेश साकल्याचा !

खादाड असे माझी भूक,
चतकोरानें मला न सूख;
कृपांतिल मी नच मंडूक;

मळ्यास माझ्या कुंपण पडणें अगदीं न मला साहे !
कोण मला वठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !

जिकडे जावें तिकडे माझीं भावंडें आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;
कोठेंही जा-पायांखालीं तृणावृत्ता भू दिसते;
कोठेंही जा-डोईवरतें दिसतें नीलांबर तें !

सांवलींत गोजिरीं मुलें,
उन्हांत दिसती गोड फुलें,
बघतां मन हर्षून डुले;

तीं माझीं, मी त्यांचा,—एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे !
नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

पूजितसें मी कवणाला ?-तर मी पूजीं अपुल्याला,
आपल्यामध्ये विश्व पाहुनी पूजीं मी विश्वाला;
'मी' हा शब्दच मजला नलगे; संपुष्टीं हे लोक
आणुनि तो, निजशिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !

लहान-मोटें मज न कळे,
साधु-अधम हें द्वयहि गळे,
दूर-जवळ हा भाव पळे;
सर्वच मोठें-साधु-जवळ, त्या सकलीं मी भरुनी राहें !
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

३

हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे,
अहंस्फूर्तिच्या केन्द्राभंवतें वेष्टन तेंवि जडाचें;
आंत समचि निर्गुण तिलक, वरी सदृश सगुण तो पाक,
परि अन्यां बोंचाया धरितो कांटे कीं प्रत्येक !

अशी स्थिति ही असे जनीं !
कलह कसा जाइल मिदुनि ?
चिंता वागे हीच मनीं.
शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं वघत काळ जो आहे,
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

४

८ मार्च_१८९८.

● ●

[दोहा]

तुज जरि करिती काठीला लावुनियां पटखंड,
तरि तुजमध्ये वसत असे वा सामर्थ्य उदंड !

कोण नेतसे समरास सांग बरें रणधीर,
माराया कीं मरावया कृतनिश्चय ते वीर ?

शूरशिरांवरि धीटपणें युद्धाच्या गर्दीत,
कोण नाचतें फडकत रे स्फुरण त्यांस आणीत ?

तारुं पसरुनि अवजारें भेदित सिंधू जाय,
तच्छिखरीं तत्साहस तूं मूर्त न दिसशी काय ?

उंच उंच देवायतनें भव्य राजघाडे,
तुंग दुर्गही शिरीं तुला धरिताती कोडे !

भक्ति जिथें, दिव्यत्व जिथें, उत्सव जेथें फार,
तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार !

वीर्य जिथें, ऐश्वर्य जिथें, जेथें जयजयकार,
उंचावर तेथें तेथें दिसे तुझा आकार !

म्हणून मानवचित्ताची उंचावर जी धाव,
तीचें चिन्हच तूं, तुजला निशाण सार्थच नांव !

मिळमिळीत ज्याची कविता न क्षसे रंडागीत,
खचित जडेलचि त्या कविची तुझ्यावरी रे प्रीत

संसारा मी समर गर्णीं; उचलुनि म्हणुनि निशाण,
साद घालितों-“ योद्धे हो ! झटुनि भिडुनि द्या प्राण !”

१८९९.

[जाति : दोहा]

स्वहृदय फाडुनि निज नखरीं,
चिवट तयाचे दोर
काडुनि, गोफण वळिवों ही
सत्त्वाचा मी चोर !

त्वेषाचा त्या दोराला
घट्ट भरुनिया पीळ,
गाठ मारितों वैराची
जी न पीळ दवडील !

वैर तयांला, बसती जे
स्तिमितचि आलस्यांत
वैर तयांला, पोकळ जे
बडबडती तोज्यांत !

वैर तयांला, वैरी जे
त्यांच्या पायधुळींत
लोळुनि कृतार्थ होती जे
प्राप्त तूपपोळींत !

वैर तयांला, पूर्वींच्या
आर्यांचा वडिवार !
गाउनि जे निज धंदुवा
मात्र दाविती फार !

वैर तयांला, थप्पड वसतां
चोळिति जे गालांस,
वैर तयांला, जे गरिबी
शिकवितात बालांस !

गांठ मारुनी वैराची
गोफण केली छान ;
कठिण शब्द या धोंड्यांनीं
करितों हाणाहाण !

१९०४.

[जाति : दोहा]

स्वहृदय फाडुनि निज नखरीं,
चिवट तयाचे दोर
काडुनि, गोफण वळिवों ही
सत्त्वाचा मी चोर !

त्वेषाचा त्या दोराला
घट्ट भरुनिया पीळ,
गाठ मारितों वैराची
जी न पीळ दवडील !

वैर तयांला, बसती जे
स्तिमितचि आलस्यांत
वैर तयांला, पोकळ जे
बडबडती तोच्यांत !

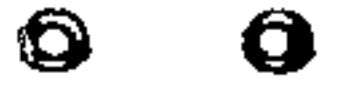
वैर तयांला, वैरी जे
त्यांच्या पायधुळींत
लोळुनि कृतार्थ होती जे
प्राप्त तूपपोळींत !

वैर तयांला, पूर्वींच्या
आर्यांचा वडिवार !
गाउनि जे निज घड्ढवा
मात्र दाविती फार !

वैर तयांला, थप्पड वसतां
चोळिति जे गालांस,
वैर तयांला, जे गरिवी
शिकवितात बालांस !

गांठ मारुनी वैराची
गोफण केली छान ;
कठिण शब्द या धोंड्यांनीं
करितों हाणाहाण !

१९०४.

निर्गमविषयक

उग्रपत असलेल्या सूर्यास

: ३५

[मालिनी]

उदयगिरिशिरीं या त्वत्तुरंगीं सुरांहीं
तुडवुनि उडवीली धूलि ही जैशि कांहीं !
द्युति बघुनि अशी ती चित्त माझे रमून,
दिनकर ! मज बोधी तूज गाया नमून !

नव सुरुचिर वल्ली या हिमस्नात यांनीं,
नव रुचिर लतांनीं या हिमालंकृतांनीं,
स्मितसम सुमनांनीं पूजितां तूज आतां,
फिरुनि फिरुनि भास्वन् ! वन्दितों तूज गातां !

कवलुनि करजालें भूमिलागूनि, लाल
विलसितरुचिभासें फेंकितां तूं गुलाल
विकसिततरुमालाकेशपंक्तींत तीचे,
स्तवुनि फिरुनि तूनें वन्दितां मी मरीचे !

अनुकरण करीं मी गाउनी या खगांचें,
तदिव सुमनतांचें वन्दुनी या लतांचें,
अनुसरत असे मी हांसुनी पद्मिनीस,
शरण तुजसि आलों मी असा नम्र दास !

डिसेंबर १८८५.

[दिंडी]

तोच उदयाला येत असे सूर्य
अहो क्षितिजावर त्याच नव्हे काय ?
तेच त्याचे कर न का कुंकुमानें
वदन पूर्वेचें भरिति संभ्रमानें ?

तेच तरु हे तैशाच पुष्पभारें
लवुनि गेले दिसतात पहा सारे !
त्याच वल्ली तैसेंच पुष्पहास्य
हंसुनि आजहि वेधित्ती या मनास !

कालचे जे कीं तेच आज पक्षी
कालच्या हो ज्या त्याच आज वृक्षीं
बसुनि गाती कालचीं तींच गानें,—
गमे प्रातःप्रार्थना करिति तेणें !

काल जो का आनन्द मला झाला
तोच आजहि होतसे मन्मनाला ;
कालचा जो मी तोच हा असें का ?—
अशी सहजच उद्भवे मनीं शंका.

अशी सहजच उद्भवे मनीं शंका
काय समजुनि समजलें तुम्हांला का ?
असे अनुभव कीं—रिझवि एकदां जें
पुन्हा बहुधा नच रिझों त्याच चोजें.

पुन्हा बहुधा नच रिझों त्याच चोजें,
कसें मग हें वेधिलें चित्त माझें—
आज फिरुनी या सूर्य—तरु—खगांनीं
आपुलीया नवकान्ति-पुष्प-गानीं ?

म्हणुनि कथितों निःशंक मी तुम्हांतें,—
असे सुन्दरता अढळ जरी कोटें
तरी करि ती सृष्टींत मात्र वास—
पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हांस.

१८८६.

[दिंडी]

सह्यगिरिच्या पायथ्याला सुपीक
रम्य खोरे कोंकणामधीं एक ;
नदी त्यामधुनी एक वाहताहे,
एक खेडें तीवरी वसुनि राहे.

१

वरुनि सुन्दर मन्दिरें न त्या ठायीं,
परी साधीं झोंपडीं तिथें पाहीं;
मन्दिरांतुनि नांदते रोगराई,
झोंपड्यांतुनि रोग तो कुठुनि राही ?

२

रोग आहे हा बडा की मिजासी
त्यास गिद्यांवरि हवें पडायासी !
झोंपड्यांतिल घोंगड्यावरी त्यास
पडुनि असणें कोठलें सोसण्यास ?

३

उंच नाहित देवळें मुळीं तेथें
परी डोंगर आहेत मोठमोठे;
देवळीं त्या देवास बळें आणा
परी राही तो सृष्टिमधें राणा.

४

उंच डोंगर ते, उंच कडे भारी,
पडे धो ! धो ! ज्यांचियावरुनि वारीं,
भोंवतालें रान तें दाट आहे
अशा ठायीं देव तो स्वयें राहे !

५

स्तोत्र ओढे थांबल्यावीण गाती,
सूर वारे आपुला नित्य देती,
वृक्षगण तो हालुनी डुलताहे;
अशा भक्तीच्या स्थळीं देव राहे ! ६

अशी नैसर्गिक भव्यता उदास
तथा खेड्याच्या असे आसपास;
तसा खेड्याचा थाट तोहि साधा
भव्यतेला त्या करितसे न बाधा : ७

सरळ साधेपण असे निसर्गाचें
मूल आवडतें; केवि तें तथाचें
भव्यतेला आणिल बरें बाधा ?
निसर्गाचा थाटही असे साधा. ८

लहान्या त्या गांवांत झोपड्यांत
भले कुणबी लोक ते राहतात;
खपोनीया ते सदा सुखें शेतीं
सरळ अपुला संस्कार चालवीती ९

अहा ! अज्ञात स्थळीं अशा, मातें,
एक गवतारू खोप रहायातें,
शेतवाडी एक ती खपायाला,
लाधती, तर किति सौख्य मन्मनाला ! १०

तरी नसतों मी दरिद्री धनानें,
तरी नसतों मी क्षुद्र शिक्षणानें
तरी होतीं तीं स्वर्गसुखें थोडीं,
तरी नसती कीर्तिची मला चाडी ! ११

कीर्ति म्हणजे काय हो ?—एक शिंग :
 प्रिय प्राणांहीं आपुलिया फुंक,
 रखाडीला जा मिळूनियां वेगें;
 शिंगनादहि जाईल मरुनि मार्गें ! १२

कीर्ति म्हणजे काय रे ?—एक पीस :
 शिरीं लोकांच्या त्यास चढायास,
 छरे पडती पक्ष्यास खावयास ;
 मागुनी तें गळणार हेंहि खास ! १३

पुढें माझें चालेल कसें, ऐशी
 तेथ चिन्ता त्रासिती न चित्तासी;
 नीच लोकांला मला नमायास
 वेळ पडती थोडीच त्या स्थळास ! १४

शेत नांगरणें पेरणें सुखानें
 फूलझाडें वाडींत शोभवीणें;
 गुरें ढोरें मी बाळगुनी कांहीं,
 दूधदूभतें ठेवितों घरीं पाहीं. १५

कधीं येता पाहुणा जर घराला,
 'तुझें घर हें' वदतोंच मी तयाला;
 गोष्टि त्याच्या दूरच्या ऐकुनीयां,
 थक्क होतों मी मनीं तया ठाया-- १६

'असे जग तें एवढें का अफाट ?
 त्यांत इतुका का असे थाटमाट ?'
 असें वदतों मी त्यास विस्मयेंसी
 स्वस्थिती तरि तुळितों न मी जगाशीं १७

स्वर्गलोकीं संपत्ति फार आहे
इथें तीचा कोटयंश तोहि नोहे;
म्हणुनि दुःखानें म्हणत 'हाय ! हाय !'
भ्रमण अपुलें टाकिते धरा काय ?

१८

तरी, स्वपथा जातात सोडुनीया
कुणी तारे तेजस्वि फार व्हाया;
तधीं तेजाचा लोळ दिसे साचा
परी अग्नी तो त्यांचिया चितेचा !

१९

वीरविजयांच्या दिव्य वर्तमानीं
कृष्ण कदनें पाहतों न त्या स्थानीं;
भास्कराच्या तेजाळपणीं मातें
डाग काळे दिसते न मुळीं तेथें !

२०

सूर्यचंद्रादिक दूर इथुनि तारे
तसें जग हें मानितों अलग सारें;
जसे नेच्छूं त्यांवरी चढायास,
इच्छितों नच या जगीं यावयास !

२१

तेथ गरजा माझिया लहान्या त्या
सहजगत्या भागुनी सदा जात्या;
म्हणुनि माझें जग असें तेंचि खोरें
सुखी मजला राखितें चिर अहा रे !

२२

१८८७.

[पंचचामर]

फुला, सुरम्य त्या उषेचिया सुरेख रे मुला,
विकास पावुनी अतां प्रभाव दाव आपुला;
जगांत दुष्ट दर्प जे भरून फार राहिले,
तयांस मार टाकुनी सुवासजाल धापलें.

तुझ्याकडे पहावयास लागतील लोक ते,
प्रीतिचें तयांस सांग तत्त्व फार रम्य तें :—
जिथें दिसेल चारुता तिथें वसेल आवडी,
मेळवा म्हणून सत्य चारुतेस तांतडी.

तुझ्यांतल्या मधूस मक्षिकेस नेउं दे लुटून,
स्वोपयोगबद्धतेमधून जा तधीं सुटून;
जगास सांग अल्प मी असूनिही, पराचिया
जागतों हिता स्वहृद्यदानही करूनियां.

वालिका तुला कुणी खुडील कोमलें करें,
त्वदीय हास्यभंग तो तधीं घडेल काय रे ?
मृत्युची घडी खुडी जधीं जर्गीं कृतार्थ ते
तधीं तिहीं न पोंचणें जराहि शोकपात्रते !

वा, लतेवरीच शीघ्र शुष्कतेस जाइ रे,
रम्य दिव्य जें तयास काल तूर्ण नेइ रे !
दुःख याविशीं कशास मन्मनास होतसे ?
उदात्त कृत्य दिव्य तें क्षणीं करून जातसे.

जा परंतु मी तुला धरीन आपल्या मनीं,
मुके त्वदीय बोल बोलवीन सर्वही जनीं;
अम्हां भ्रमिष्ट बालकांस काव्यदेवतेचिया
जीव निर्जिवांतलाहि नेमिलें पहावया !

१८८९.

• •

पुस्तक संघ संश्लेषण, ठाणे. स्थळपत्र.

भरणास ३४.१८७ वि:
१५८३

नों दि: २०-१२-८२

[जाति : बालानंद]

भृंगा ! दंग अहा ! होसी,
गुंगत धांव वनीं घेसी;
तुजमागुनि वाटे यावें,
गोड फुलें चुम्बित गावें !

१

रवि येत असे उदयातें,
अरुणतेज विलसत दिसतें;
तरी तिमिर हें विरल असे,
धुकें भरुनि न स्पष्ट दिसे !

२

कविच्या हृदयीं उज्ज्वलता
आणिक मिळती अंधुकता;
तीच स्थिति ही भासतसे,
सृष्टी कवयित्रीच दिसे !

३

तिच्या कल्पना या गमती
कलिका येथें ज्या फुलती
सुगंध यांतुनि जो झुकतो
रस त्यांतिल तो पाझरतो !

४

भृंगा ! आणि तुझे गान
सृष्टीचें गमतें कवन !
गा तूं गा ! नादी भ्रमरा !
मी गणमात्रा जुळणारा !

५

शुक पंजरबन्धीं घालूं,
त्या पढवूं नरवाग् बोलूं,
श्रुतिवैचित्र्या वघणारे
आम्ही मात्रा जुळणारे !

६

‘ कवि ’ आम्हांलागुनि म्हणणें
कविशब्दार्था लोळवणें !
अस्मद्गान नव्हे ‘ गान ’
तें गाना चिंध्यादान !

७

परंतु भृंगा ! तव गान
परमानंदें परिपूर्ण !
उदासीन ही जगाविशीं
तव तन्मयता सृष्टीशीं !

८

अस्मदीय हृदयीं ठरलें
कीं जग हें दुःखें भरलें !
म्हणुनी सुंदरतेलाही
कुसें आम्हां दिसती पाहीं !

९

परि तव गानांतून, अले !
धवथबला हा भाव गळे :—
“ गुड् गुड् गुड् गुड् !—भान नसे !
सृष्टि अहा गुड् ! मधुर असे !

१०

“ दुःख-वदा तें केंवि असे ?
अश्रू-तें हो काय ? कसें ?
फुलें फुलति, परिमल सुटती,
रस गळती-गुड् सौख्य किती ! ”

११

जाइ, जुई, मोगरी भली,
कमलिनीहि सुन्दर फुलली ;
मधु यांचा सेवुनि गोड
पुरवीं तूं अपुलें कोड !

१२

प्रीति, चारुता, आनन्द
यांचे गा मधुरच्छन्द;
प्रीति, चारुता, आनन्द
सिंचिति सृष्टीचा कन्द !

१३

वरुनि नभांतुनि चंडोल
ओतितसे हेची बोल;
खालीं तव गुंजारव हा
प्रतिपादितसे तेंचि अहा !

१४

[वसंततिलका]

होईल का रसिकता तव लब्ध मानें ?
गुंभी मिलेल मजला तव केववा ते ?
येतें सनांत तुझियासम भृंग व्हावें,
वेलींमयूनि कलिकांवरुनी झुकावें !

६५

श्वेत, १९ नोव्हेंबर १८९०.

[शार्दूलविक्रीडित]

ग्रीष्मानें तपली धरा करपली ही काथ कीं वाटतें ;
 चारा व्यर्थ गुरें पहा हुडकती; नेत्रीं धुळी दाटते ;
 छायेला जल तें असे जर कुठें, फेंसास त्या गाळित
 त्या ठायीं जमनी गुरें, पथिकही धापांस ते टाकित.

ऐशी होउनियां दशा दिवस ते झाले बहू, पावसा !
 ये आतां तर तूं त्वरा करूनियां लंकेवरुनी असा.
 तूझ्या आगमनार्थे दूर्दुरपती वापीतळापासुनी
 रात्रीचे निजकंडशोष करितो हांका तुला मारुनी.

काकांहीं अपुलीं पहा घरकुलीं झाडांवरी डाळिलीं,
 दाण्यानें घरटीं भरुनि चिमण्या यांहीं तशीं टाकिलीं;
 तूं येणार म्हणूनियां वळचणींखालीं गड्या ! सम्प्रती
 पाकोळ्याहि ' फडक् फडक् ' करित या वस्तीस धुंडाळितो.

रात्रीच्या दिवट्याच ज्या तव अशा खद्योतिका या पुढें
 झाल्या दाखल; पावसा ! विरमसी तूं सांग कोणीकडे ?
 रात्रीं त्या झुडुपांमधीं फिरकती जेव्हां तयांच्या तती,
 उत्कण्ठा तुझियाविशीं अमुचिया चित्तामधें प्रेरितो.

भेदायास तुला समुत्सुक भशा मुंग्या उडूं लागती ;
पर्जन्या ! तर ये ! कृषीवल तुझ्या मार्गाप्रती ईक्षती ;
झंझावात हयावरी बसुनियां या पश्चिमाब्धीवरी
लाटा झोडित, गर्जना करित ये वा मेघराजा तरी !

जून १८९१

[शार्दूलविक्रीडित]

संध्याकाल असे ; रवी उतरतो आहे समुद्रावरी,
त्याचें विम्ब सुरेख चुम्बिल पहा लाटांस या लौकरी ;
मातीला मिळुनी गळुनि पडलें तें पुष्प जाई जसें,
लोपाला लहरींत मंडलहि हें जाईल आतां तसें.

आकाशीं ढग हे पहा विखुरले, त्यांच्यावरी सुन्दर
रंगाच्या खुलती छटा, बघुनि त्या येतें स्वचित्तावर :—
हा मृत्युंगत होतसे दिवस, तन्मस्तिष्कपिंडावरी
येती अक्षयमोक्षसिन्धुलहरी तेजोयुता यापरी !

पक्षी हे घट्याकडे परतुनी जातात कीं आपुले ;
त्यांलागीं किलबील शब्द करुनी आनंद देती पिलें ;
गाई या कुरणांतुनी परततां हंबारवा फोडिती,
त्यांचे उत्सुक वत्स त्यांस अपुल्या दीनस्वरें बाहती.

आनन्दी दिसती युवे, फिरकती जे या किनाऱ्यावरी,
ध्याती ते निज सुन्दरीस, गमतें, उल्हासुनी अन्तरीं ;
जी ही मन्दिरराजि पैल दिसते, तीच्या गवाक्षांतुनी
झाल्या त्या असतील हृष्ट युवती चित्तीं असें आणुनी :—

“ अस्तालागुनि जातसे दिनमणी; रात्री अहा येतसे !
रात्री ! जादु किती विलक्षण तुझे नामामधें गे वसे !
प्रेमाचें हृदयीं उषीं कुमुद जें संकोच गे पावलें
देसी त्यास विकास !-चित्त म्हणुनी नाथाकडे लागलें !,,

संध्येला प्रणयी तुम्ही जन सुखें द्या हो दुवा; मी करीं
हेवा तो न सुळीं ; नसे प्रणय तो माझ्याहि का अन्तरीं ?
आहें मी घर सोडुनी पण दुरी; चित्तीं म्हणूनी असें
मी संध्यासमयीं उदास ; अथवा व्हावें तरी मीं कसें !

सावंतवाडी, जानेवारी १८९३.

[जाति : श्यामाराणी]

पर्जन्याचे दिवस उलगले
थंडीचेही वरेच गेले
पिकें निघालीं, कारण नुरलें
सोसाट्यानं वहावयाचें; म्हणुनि मरुद्गण खेळांत—

मग्न होउनी चक्रावरती
आरोहुनि, सांप्रत हे जाती
गर गर गर गर भर भर एका निमिषामध्ये गगनांत !

धूलीचे कण असंख्य उठती
पक्ष्यांचे पर त्यांत मिळती
गवताच्या काड्याहि किती
थंडीनें गळलेलीं पर्णे जीणे उडतीही त्यांत;

सृष्टीचा हा जसा भोंवरा
फिरतो आहे पहा भरारा !
गर गर गर गर धरणीपासुनि चढत असे तो गगनांत !

वाग्देवी गे ! दे शब्दांतें
भोंवण्यांत या फेंकुनि, त्यातें
जरा जाउं दे निजाधामातें
नरें मळविलें अहह ! तेज तें पूर्वीं होतें जें त्यांत !

म्हणुनी शाप न आतां मारी
आशीर्वचहि न आतां तारी
तर गर गर गर त्यांस चढूं दे ताजे व्हाया स्वर्गांत !

मींहि कशाला येथ रहावं ?
काय असे ज्यां मीं चिकटावं ?
वाटे गिरक्या घेत मिळावं—
या पवनाच्या चक्रीं, होउनि लीन सच्चिदानंदांत ;

जगद्द्रुमाचें पिकलें पण
गलित असें मी अगदीं जीर्ण ;
तर भर भर भर उडूं द्या मला शब्दांसंगें स्वर्गांत !

सृष्टि, तत्त्व, आणि दिव्यदृष्टि : ४३

[शार्दूलविक्रीडित]

तारा निष्प्रभ जाहल्या निजपथीं, प्राची दिशा रंगली,
गायाला खग लागले, मधुर निश्वासूं फुलें लागलीं,
प्रावारून उषा तुषारपटला सूर्यप्रतीक्षा करी ;—
होतों पाहत डोंगरीवरि उभा मोहूनि मी अन्तरीं. १

‘ पश्यान्नास्मि ’ म्हणोनि एक घुमला गम्भीर तेथें ध्वनि;
‘ भो ! कुत्रासि ? ’ विचारिलें निजमुखें तेव्हां तयालागुनी,
‘ कुत्राप्यस्मि च सर्ववस्तुषु ’ असें ये तेधवां उत्तर;
तें ऐकूनि जरा करीत मनना मी ठाकलों नन्तर. २

८८ : झपूझा

धोंडा एक समीप हो पडुनियां होता तिथें, त्यावरी
गेली दृष्टि मदीय, कौतुक तधीं झालें मनाभीतरीं,
कां कीं त्या ध्वनिचें खरेंपण मला धोंड्यांत त्या भासलें ;
काढूं बाहिर तें झट्टनि, मग हें चित्तांत मीं घेतलें.

३

टांकीचे, म्हणुनी, त्यावरि जधीं आघात मीं वोपिले,
तों-सांगूं म्हणुनी किती मज मनीं आश्चर्य जें जाहलें !—
मूर्ती दिव्य अशी अहा ! उतरली धोंड्यामधूनी भली !
माझी दृष्टि असे अलौकिक, मला जाणाव ही जाहली.

४

खेड, २८ मार्च १८९०.

◎ ◎

[जाति : अंजनी]

पुष्पा ! सुन्दर किति तूं दिससी !
सौकुमार्य माधुर्यहि धरिसी !
तुजला वधतां मन माझें तूं-वेडें रे करिसी ?

तूं आणिक मी पूर्वीं होतों
खेळगडी रे ? स्मरुनि अहा तो !
काळ सुखाचा, आतां चित्ता-खेद फार होतो !

सुग्ध मधुरता चित्तीं घेतां,
पूर्वीं अपुली होती समता ,
गेला गेला काळ अहह तो ! -फेर कित्ती आतां !

सौकुमार्य तव अजुनी आहे !
हंसतचि आहे हास्य तुझें हें ;
परि मम भाळीं ढग अश्रूंचा-हाय ! डवरलाहे !

तुजला पाहुनि मीं नाचावें,
दुडदुड धांवत तुजशीं यावें,
प्रेमें तुजला स्वकरीं घेउनि-सखया चुंबावें !

आतांहि गमे व्यावें तुजला,
परी सुदृत्तसे कंप कराला !
दिव्यत्वाला स्पर्श कराया-भय वाटे मजला ! —

रम्य धुक्याची अद्भुत सृष्टि
तीत उघडिसी अपुली दृष्टि,
मग तो भास्वान् तुजवरि करितो—तेजाची वृष्टि !

मरुद्गण तुझ्या पाळणियाला
तत्पर आंदोलन द्यायाला,
पश्चिमुखांहीं स्वर्ग तुझ्यावरि—गाई गीतांला !

रम्य तुझे वा जिणे कितीतरि,
परिमलयश तव जाय भूचरी,
कालहि तुझिया दिव्यत्वाला--वाटे नमन करी !

चिरतरुणा रे ! चिररुचिरा रे !
तुजसन्निध तो वास बरा रे !
तुजमजमध्ये परी केवढी—आहे रूंद दरा रे !

काळोखाच्या जगामधें या,
मृत आशांच्या चित्तांवरुनि या
पिशाच्च माझे भटकत आहे—शांति नसेचि तया !

मच्चित्ताच्या क्षितिजावरती
नृत्याला जीं स्वप्नें करिती
निदान, त्यांच्यामध्ये मजला—भासो तव मूर्ति !

[इंद्रवज्रा]

सौभाग्य पुष्पा ! तव गावयाला
मी पात्र नाहीं गमतें मनाला;
भुंगे तुझे स्तोत्र सुरेख गाती
ऐकूनि तें सर्व पळोत खंती !

१६ मार्च १८९२.

● ●

[शार्दूलविक्रीडित]

[कवि, चित्रकार आणि तानसेन यांस जीं अल्लैकिक स्वप्नं, ज्या दिव्या-
कृती आणि जे गंधर्वालाप भासमान होतात, अहह ! त्यांपैकीं किती थोडे मात्र
त्यांस आपल्या करामतींत गोंवून ठेवतां येतात वरें ! आत्माराम आणि आका
कोण हें सांगावयास नकांच.]

आत्माराम सुखें वनामधुनि तो होता जरा हिंडत,
तों झाला बघता दुरूनि सहसा कोण्या सुमूर्तिप्रत;
तीच्यामागुनि मोहुनी हळुहळू जायास तो लागला,
“ आहे ही पण कोण ? ” या क्षणभरी प्रभावरी थांबला ! १

“ रम्भे ! ” “ उर्वशि मे !-” तशींच दुसरीं जीं त्यास होतीं प्रियें
नामें, त्यांतिल घेउनी फिरुनि तो बाही त्वरेनें तियें;
ती कांही तरिही वळे न, बघुनी तो विस्मया पावला ;
जातां सन्निध, ‘ ही नवीनचि अहा ! कोणी दिसे ’ बोलला ! २

कांही नांव नवीन देउनि तिला जेव्हां तयें बाहिलें,
तों तीनें वळुनी प्रसन्न वदनें त्याच्याकडे पाहिलें,
त्या रूपद्युतिनें दिपूनि नयनें निर्वाण तो पावला,
तों अन्तर्हित, दृष्टिचा विषय तो, एका क्षणीं जाहला ! ३

आकाची इतुक्यांत हाक परिसे आत्मा, घराला वळे;
आकाच्या हुकुमांत, साक्ष अवघी ती विस्मरुनी, रुळे !
कोणेका दिवशीं तिथेंच फिरतां ती गोष्ट त्याला स्मरे,
तच्चित्तीं पण रूप नाम अथवा तीचें मुळीही नुरे !

४

आत्माराम सखेद होउनि वदे तो आपणाशीं असैं—
“ कांहीं सुन्दर देखिलें खचित मीं, यामाजि शंका नसे !
हा ! हा !—हे जर सर्व भास धरतां येतील मातें, तर
पृथ्वीचा सुरलोक कीं बनवुनी टाकीन मी सत्वर ! ”

५

मुंबई, २४ मार्च, १८९३.

[शार्दूलविक्रीडित]

आहे जीवित काय ? केवळ असे निःसार भासापरी ?
किंवा स्वप्न असे ? उटे बुडबुडा कालप्रवाहावरी ?
दुःखें काय अनन्त त्यांत भरलीं ? कीं कष्ट जीवा पडे ?
सौख्याचें न त्यांत नांव अगदीं ऐकावया सांपडे !

नाहीं स्वप्न-न-भास-वा बुडबुडा; जीवित्वा साचें असे !
प्रेमानें परमेश्वरास भजतो जो निर्मलें मानसें !
लोटी निर्मल सौख्यसिंधुलहरी त्याचेवरी जीवित,
तो आनन्दनिधानशैलशिखरीं क्रीडा करी सन्तत !

©

[जाती : पादाकुल्यक]

काळोखाची रजनी होती
हृदयीं भरल्या होत्या खंती;
अंधारांतचि गढलें सारें
लक्ष्य, न लक्षी वरचे तारे
विमनस्कपणें स्वपदें उचलित,
रस्त्यांतुनि मी होतो हिंडत;
एका खिडकींतुनि सूर तदा
पडले-दिड दा, दिड दा ! दिड दा !

१

जड हृदयीं जग जड हें याचा;
प्रत्यय होता प्रगटत साचा;
जड तें खोटें हें मात्र कसें
तें न कळें; मज जडलेंच पिसें
काय करावें, कोठें जावें,
नुमजे मजला कीं विष खावें !
मग मज कैसे रुचतील वदा
ध्वनि ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

२

सोंसाळ्याचें वादळ येतें,
 तरि तें तेव्हां मज मानवतें;
 भुतें भोंवतीं जरि आरडतीं
 तरि तीं खचितचि मज आवडतीं;
 कारण आंतिल विषण्ण वृत्ती
 बाह्य भैरवीं धरिते प्रीति,
 सहज कसे तिज करणार फिदा
 रव ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

३

ऐकुनि ते मज जो त्वेष चढे,
 त्यासरशीं त्या गवाक्षाकडे
 मूठ वळुनि मीं हात हिसकिला;
 पुटपुटलोंही अपशब्दाला;
 म्हटलें—“ आटप, आटप मूर्खा !
 सतार फोडुनि टाकिसी न कां !
 पिरपिर कसली खुशालचंदा,
 करिसी-दिड दा, दिड दा, दिड दा ! ”

४

सरला पुढता चार पावलें;
 तों मज न कळे काय जाहलें;
 रुष्ट जरी मी सतारीवरी
 गति मम वळली तरि माघारी;
 ध्वनिजालीं त्या जणूं गुंतलों
 असा स्ववशता विसरुनि वसलों—
 एका ओट्यावरी स्थिर तदा
 ऐकत-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

५

तेथ कोंपरें अंकीं टंकुनि
 करांजलीला मस्तक देउनि
 वसलों; इतुक्यामाजी करुगा—
 रसपूर्ण गती माझ्या श्रवणां
 आकर्षुनि घे; हृदय निवालें,
 तन्मय झालें, द्रवलें; आलें—
 लोचनांतुनी तोय कितिकदां
 ऐकत असतां—दिड दा, दिड दा !

६

स्कन्धीं माझ्या हात ठेवुनी
 आश्वासी मज गमलें कोणी,
 म्हणे—“ खेद कां इतुका करिसी ?
 जिवास कां वा असा त्राससी ?
 धीर धरीं रे !—धीरा पोटीं
 असती मोठीं फळें गोमटीं !
 ऐक, मनींच्या हरितील गदा
 ध्वनि हे—दिड दा, दिड दा, दिड दा ! ”

७

आशाप्रेरक निघूं लागले
 सूर तधीं मीं डोळे पुशिले;
 वरती मग मीं नजर फिरविली,
 नक्षत्रें तों अगणित दिसलीं;
 अस्तित्वाची त्यांच्या नव्हती
 हा वेळवरी दादच मज ती !
 “ तम अल्प—द्युति बहु ” या शब्दां
 वदती रव ते—दिड दा, दिड दा !

८

वाद्यांतुनि ल्या निघती नंतर
 उदात्ततेचे पोषक सुस्वर;
 तों मज गमलें विभूति माझी
 स्फुरत पसरली विश्वामाजी;
 दिक्कालांसहि अतीत झालों ;
 उगमीं विलयीं अनन्त उरलों ;
 विसरुनि गेलों अखिलां भेदां
 ऐकत असतां दिड दा, दिड दा !

९

प्रेमरसाचे गोड बोल ते
 वाद्य लागतां बोलायातें,
 भुललों देखुनि सकलहि सुन्दर ;
 सुरांगना तों नाचति भूवर ;
 स्वर्ग धरेला चुम्बायाला
 खालीं लवला-मजला गमला
 अशा वितरिती अत्यानंदा
 ध्वनि ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

१०

शान्त वाजली गती शेवटीं,
 शान्त धरित्री, शान्त निशा ती,
 शान्तच वारे, शान्तच तारे,
 शान्तच हृदयीं झालें सारें !
 असा सुखें मी सदना आलों,
 शान्तींत अहा ! झोंपीं गेलों;
 बोल बोललों परी कितिकदां
 स्वप्नीं-दिड दा, दिड दा, दिड दा !

११

२० मार्च १९००.

१८ : झपूझा

बाराठी ग्रंथ संग्रहालय. का. सं. स्वच्छता.

अनुक्रम..... ३४१६७

..... १५५३

का. सं. १००
२०-१२-६२

फूलपांखरु

: ४८

[जाति : अंजनी]

जेथें हिरवळ फार विलसते,
लताद्रुमांची शोभा दिसते,
तेथें फुलपांखरुं पहा हें—

सुंदर बागडतें !

कलिकांवरुनी, पुष्पांवरुनी,
गन्धयुक्त अवकाशामधुनी,
पुष्पपरागा सेवित हिंडे—

मोदभरें करुनी !

तरल कल्पना जशी कवीची,
सुन्दर विषयांवरुनी साची
भ्रमण करी, गति तशीच वाटे—

फूलपांखराची !

वा सुग्धेची जैशी वृत्ति
पतिसहवासस्वप्नावरती
विचरे फुलपांखराची तशी—

हालचालही ती !

निर्वेधपणं इकडे तिकडे
वनश्रींतुनी अहा ! बागडे ;
त्याचा हेवा हृदयीं उपजुनि
मन होई वेडें !

तिमिरीं आम्हीं नित्य रखडणें,
विवंचनांतचि जिणें कंठणें,
पुष्पपतंगस्थिति ही कोठुनि—
आम्हांला मिळणें !

असे यास का चिन्ता कांहीं ?
यास ' उद्यां ' चा विचार नाही,
अकालींच जो आम्हां न्याया—
मृत्युमुखीं पाही !

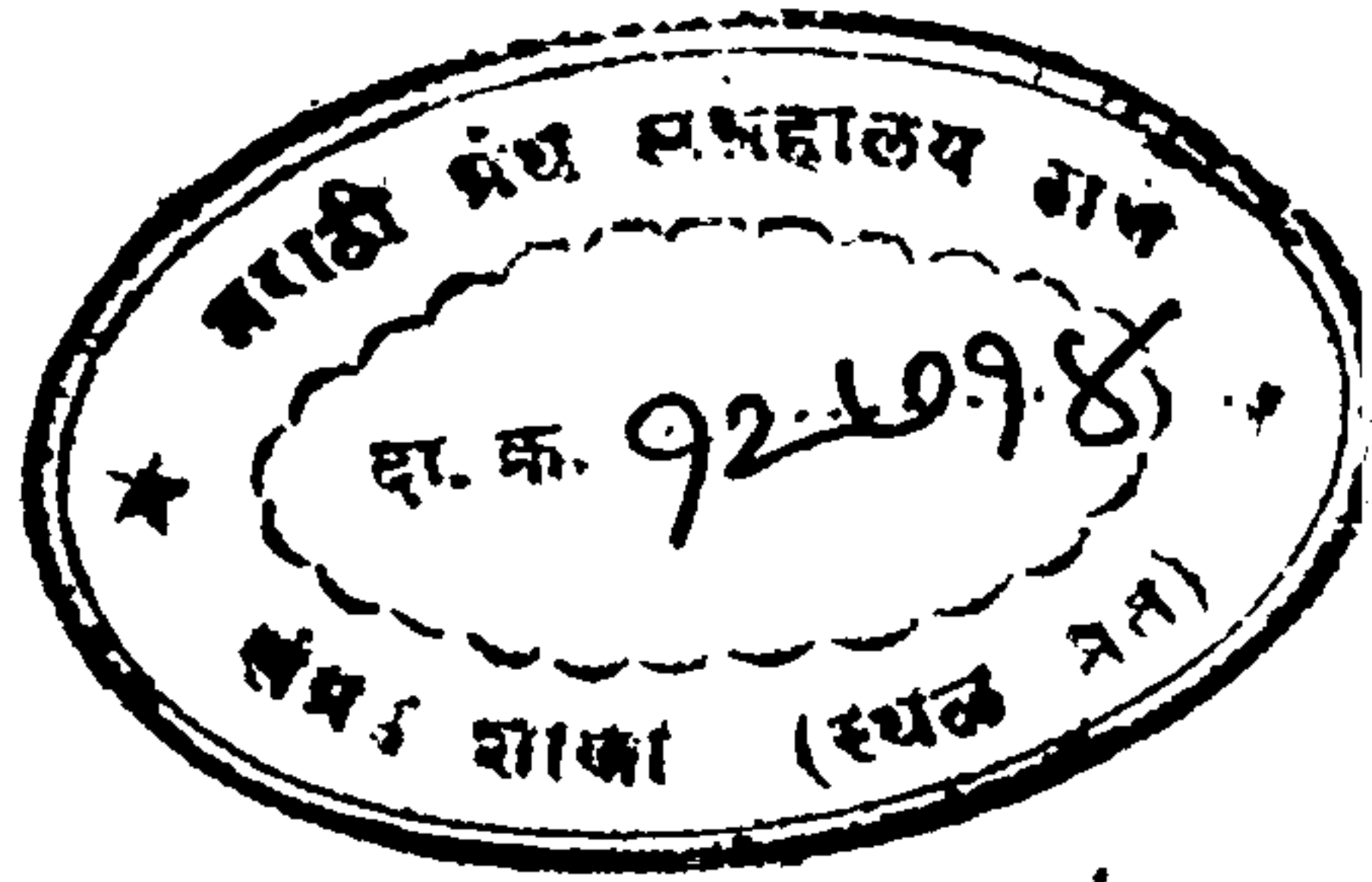
बहुसौख्याची कुसुमित सृष्टि,
तींत वसे हे, न कधीं कष्टी,
ग्रीष्माचें खर रूप विलोकीं—
नच याची दृष्टि !

' सर्व विनाशी असती प्राणी, '
ही मज खोटी वाटे वाणी;
फूलपांखरूं-मरण पाहिलें—
आहे का कोणी ?

[वसंततिलका]

जं रम्य तं बधुनियां मज वेड लागे;
'गाणं मनांत मग होय सर्वेचि जागे;
गातो म्हणूनि कवनीं फुलपांखरातें
व्हायास सौख्य मम खिन्न अशा मनातें !

० ०

संपूर्णा : १०१

(जाति : चंद्रकला)

घेडनि हृदयाशीं
म्हातारी आली
हात पुढें केले
तिच्या शिरावरुनी
हासत वरि करुनी
त्या चलनें वरती
खिदळत तें वघतां
दडपण संसृतिचें
मन्मनही लागे
वारा तों तिजला

सुतेला, स्थित मी दाराशीं
तरंगत, मुलगीला दिसली
धराया तिला तिनें अपुलें
तधी ती गिरक्या घे उडुनी
हात, ती धरूं झटे फिरुनी
उडाली म्हातारी परती
उडाय़ा पाही मम दुहिता !
निघालें मम चित्तावरचें
तरंगूं म्हातारीसंगें !
लागला दूरच न्यायाला

चुम्बुनि वत्सेला

वदें मी मग म्हातारीला—

“थांब, थांब ! जाशी
वयस्कता माझी
तर माझी सोनी
तुजला पाहूं दे
मज वय विसरूं दे
ते दिन पुष्पांचे
हे दिन-हाय !—
हे दिन चिन्तांचे

अशी कां ? फिर ये गे मजशीं
म्हणुनि जर करिसी इतराजी
पाहुनी, ये गे परतोनी
तियेला, खिदळत राहूं दे
मुग्ध मधु-बाल्यां उतरूं दे !
कोवळ्या किरणीं खेळाचे

परंतू लटिकें हसण्याचे !

हे दिन.....जाऊं दे !

मला तुज गाणें गाऊं दे

“ म्हणती म्हातारी तुज, कधीं होतिस तरुण परी ?
 तव जनि मृति न दिसे अजामर रूप तुझें भासे !
 कोठुनि तूं येशी न वदवे, कोटें तूं जाशी
 स्वैरपणें भ्रमसी
 यदृच्छा मूर्तच तूं गमसी !

“ येशी तूं का मे यक्षिणीकुंजांतुनि ? सांगें
 कैशा वागुनिया मिळविती अक्षय यौवन त्या ?
 झिजवित नित्य जिणें तयांला पडतें का मरणें ?
 वद त्यांची रीती
 ध्यावया आम्ही लागूं ती

“ वा गन्धर्वांचें त्रिमानच सूक्ष्मरूप साचें
 वद असशी का तूं तरंगत वातावरणांतून् ?
 सूक्ष्म देह धरुनी असति का तुजवरि ते वसुनी ?
 दिव्य असें गाणें गात ते असतिल सौख्याने
 तें मज पाप्याला कशाचें ये ऐकायाला !
 परि मम वत्सेतें गमे तें परिसाया मिळतें
 म्हणुनिच उल्हासें
 अशी ही वेडावुनि हासे !

“ अज्ञातामधला मूर्त तूं गमसी ध्वनि मजला;
 अर्थ तुझा कोण मला तो देइल सांगोन ?
 कळेल जर मज तो, तर जगीं भरला जो दिसतो—
 मी तो अंधार
 लोपवूं झटेन साचार !

“ स्वपुष्प तूं असशी
तुझे रंग वास
जर ते कळतील

काय गे - सांगुनि दे मजसी,
न कळती मर्त्य मानवास;
तर इथें स्वर्गच होईल !

मग तुज धरण्यातें
मुलांपरि मोटे झटतिल ते !

“ स्वरूप सत्य तुझें
तरी तुझ्या ठायीं
प्रत्यक्षांतुनि तें
तेथें स्वच्छंदें

मुळींही तें मजला चुमजे;
वसतसे अद्भुत तें कांहीं;
परोक्षीं शीघ्र मला नेतें;
विचरतां मोद मनीं कोंदे ;

मग गणमात्रांतें
जोडणें केशवपुत्रातें. ”

२५ जानेवारी १९०१.

[जाति : नभोरंग]
 त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसें
 न परि हरपलें तें गवसे !
 होल्यें अजाण माहेरीं
 तों खेळ खेळल्यें परोपरी,
 लुट्टपुटीच्या घरदारीं
 लटकीच जाहल्यें संसारीं;
 तेव्हांचें सुख तें आतां
 खऱ्या वरींहि न ये हाता !

चुकचुकल्यापरि
 वाटे अन्तरिं,
 होउनि बावरि
 निज श्रेय मी पाहतसें
 न परि हरपलें तें गवसे !
 प्राप्त जाहलें तें तुजला
 तूं मागितलें जें देवाला,
 ज्याचें मोल तुवां दिवलें
 तेंच तुझ्या पदरीं पडलें—
 या वचनें चुकला सौदा
 उमगुनि हृदया दे खेदा !

दिलें हिरण्मय,
 हातीं मृण्मय;
 हा हतविनिमय !
 परतं मला मम मिले कसें ?
 न परि हरपलें तें गवसे !

किरण झरोक्यांतुनी पडे,
अणूंसवें त्यांतून उडे
परोक्षविषयीं मन माझें
विसरुनियां अवधीं काजें;
हयगय त्यांची मज जाची
परि न मला पर्वा त्याची !
वेडी होउन
बसल्यें अनुदिन
एकच घेउन—
मज माझें लाभेल कसें ?
न परि हरपलें तें गवसे !

जेथें ओढे वनराजी
वृत्ति रमे तेथें माझी;
कारण कांहीं साक्ष तिथें
मम त्या श्रेयाची पटते;
म्हणुनी विजनीं मी जाल्यें,
स्वच्छन्दें त्या आळवित्यें.
स्वभास दावुनि
परि तें झटदिनिं
जाई लोपुनि !
मग मी हांका मारितसें !
न परि हरपलें तें गवसे !

भीडभाड माझी फिटली,
 जग म्हणतें कीं ' ही उठली !'
 जनमर्यादा धरुनि कसें
 अमर्याद तें मज गवसे !
 एक शब्द बोलेन जरी
 सकलां कुण्ठित करिन तरी !
 अशी आगळी
 परी बावळी
 आहे दुबळी;
 कां कीं त्याविण सुचत नसे !
 न परि हरपलें तें गवसे !

स्वपतिचितेवरि उडी सती
 संसृतिविमुखी घेई ती;
 दीपशिखेवरि पतंग तो
 प्रेमें प्राणाहुति देतो;
 मी न करिन का तेंवि तधीं
 माझें मज लाभेल जधीं ?
 मजपासोनी
 हाय ! हिरोनी
 नेलें कोणीं ! —
 म्हणुनि जीव पाखडीतसें
 न परि हरपलें तें गवसे !

चिपळूण, २५ मे १९०५.

◎ ◎

फुलांची पखरण

: ५१

टिप् फुलें टिप् ! माझे गडे ग ! टिप् फुलें टिप् !
पहा फुलांचि पखरण झिप् ॥ धरु ॥

किति सुखाची सकाळ
किति मौजेची ही वेळ,
दिशा या फांकती,
फुलें हीं फुलती,
पक्षी हे बोलती;

सगळ्याही सृष्टिनें पहा निद्रा ती टाकिली,
प्रीती ती आशेसंगें खेळायला लागली;
तर, आनन्दें या झाडांखालीं

टिप् फुलें टिप् !

१

किती सकाळ ही सुन्दर,
जसें मुलींचें माहेर,—
जगाचे ते व्याप
दुरि तैसे संताप
मानिं न शिरे मुळिं पाप;

पुण्याची ही वेळ पहा गे ! सूर्यानें उजळीली,
आशेचिया ग वेलीवरती गाणीं तीं फुललीं;
तर, मौजेनें या वेलींखालीं

टिप् फुलें टिप् !

२

सकाळ जाइल संपून,
मग तापेल तें ऊन;
मग धन्दे कराल,
पण, फुलें हीं विसराल !
सुख कैसें पावाल ?

फिरुनी ऐशी वेळ गडे ग ! काधिं तरि ती येइल का ?
गडे !

आनन्दामाधिं असा आपुला काळ कधीं जाइल का ?
म्हणुनि, असे जों बहर तोंवरी

टिप् फुलें टिप्

पहा फुलांचि पखरण छिप् !
माझे गडे ग !

टिप् फुलें टिप्

३

कल्याण, २० एप्रिल १८९१.

गडबड घाई जगांत धाले,
आळस डुलक्या देतो पण;
गंभीरपणं घड्याळ बोले—
' आला क्षण-गेला क्षण '

घड्याळास या घाई नाहीं
विसांवाहि तो नाहीं पण;
त्याचें म्हणणें ध्यानीं घेई—
' आला क्षण-गेला क्षण ! '

कर्तव्या जे तत्पर त्यांचें
दृढ नियमित व्हावयास मन,
घड्याळ बोले अपुल्या वाचे—
' आला क्षण-गेला क्षण ! '

कर्तव्याला विमुख आळशी
त्यांच्या हृदयीं हाणित घण,
काळ-ऐक ! -गातो अपुल्याशीं
' आला क्षण-गेला क्षण ! '

लवाजम्याचे हत्ती डुलंती
लक्ष्य त्यांकडे देतो कोण,
मित रव जर हे सावध करिती—
' आला क्षण-गेला क्षण ! '

आनंदी आनंद उडाला
 नवरीला वर योग्य मिळाला !
 थाट बहुत सडपांत चाले—
 भोजन, वादन, नर्तन, गान !
 काळ हळू ओटीवर बोले—
 ' आला क्षण—गेला क्षण ! '

' कौतुक भारी वाटे लोकां
 दाखविण्या पाहण्या दिमाखा,
 तेणें फुकटचि जिणें होतसे !
 झटा ! करा तर सत्कृतिला ! '
 सुचवित ऐसें, काळ वदतसे—
 ' क्षण आला, क्षण गेला ! '

वार्धक्य जर सौख्यांत जावया
 व्हावें, पश्चात्ताप नुरुनियां,
 तर तरुणा रे ! मला वाटतें,
 ध्यानीं संतत अपुल्या आण
 घड्याळ जें हें अविरत वदतें—
 ' आला क्षण—गेला क्षण ! '

मुंबई, ३ डिसेंबर १८९५.

कराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठा. स्थळपत.
 क्रम... ३४१६७ वि:
 ... १५१३ नो. दि. २०-११-९२

[जाति : बालानन्द]

‘ कोठुनि हे आले येथें ?
काल संध्याकाळीं नव्हते ! ’
हिमकण पाहुनि ते वेलीं—
वरि पडले आज सकाळीं.

आईला बाळ्या वदला
कुतुकानें उत्सुकलेला—
“ दिसती हे गोजिरवाणे
मोत्यांचे जैसे दाणे !

आई ग ! तर वद मातें
कोठुनि हे आले येथें ?
सूर्याच्या ह्या किरणांत
कसे पहा चकमकतात !

मौज मला भारी वाटे !
होते हे तर वद कोठें ? ”
चुम्बुनियां त्या तनयातें
वर करुनी वोट वदे ते—

“ चन्द्र आणि नक्षत्रें तीं
शोभलीं जेथ वा रातीं,
उजेडही जेथुनि येतो,
पाउसही जेथुनि पडतो,

तेथुनि हे आले येथें;
तेथुनीच तूं आम्हांतें ! ”
“ राहतील येथें का तें ?
मिळतिल का खेळायतें ?

मज गम्मत वाटे, आई,
घेउनि दे मजला कांहीं ! ”
नाहीं रे ! ते स्वकरांत
येणार गड्या नाहींत;

कौतुक कर बघुनी त्यांतें
असती ते जोंवरि येथें;
सूर्य त्यांस अघुल्या किरणीं
नेईलचि लौकर गगनीं ! ”

“ जातिल ते लौकर गगनीं ”
वदतां गाहिवरली जननी !
गतबाळें तिजला स्मरलीं
डोळ्यांत आंसवं आलीं !

“ देवा रे ! ” मग ती स्फुंदे—
“ एवढा तरी लाभूं दे ! ”
म्हणुनि तिनं त्या बाळासी
धरिलें दृढ निज हृदयाशीं !

पाहुनि त्या देखाव्याला,
कळवळा कवीला आला,
वेडाबुनि त्याच नादें
“ खरेंच ! ” तो पुसतो खेदें—

“ होते हिमविंदु सकाळीं,
कोठें ते सायंकाळीं ? ”

[शार्दूलविक्रीडित]

होतें अंगण गोमयें सकलही संमार्जिलें सुन्दर,
बालाकें अपुली प्रभा वितरली नेत्रोत्सवा त्यावर;
तीची जी भगिनी अशी शुभमुखी दारीं अहा पातली,
रांगोळी मग त्या स्थळीं निजकरें घालावया लागली.

१

आधीं ते लिहिले तिनें रविशशी, नक्षत्रमाला तदा,
मध्ये स्वस्तिक रेखिलें, मग तिनें आलेखिलें गोष्पदां,
पद्मं, बिल्वदलें, फुलें, तुळसही चक्रादिकें आयुधें,
देवांचीं लिहिलीं; न तें वगळिलें जें चिन्ह लोकीं सुधें.

२

होती मंजुल गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहींतरी,
गेला दादुनि शान्त तो रस अहा तेणें मदभ्यन्तरीं;
तीथें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तशा पावना,
अन्तर्दृष्टिपुह्नियां सरकल्या, सन्तोष झाला मना !

३

चित्रें मीं अवलोकिलीं रुचिर जीं, काव्यें तशीं चांगलीं,
त्यांहीं देखिल न स्मरेच इतुफी मद्वृत्ति आनन्दली;
लीलेनें स्वकरें परन्तु चतुरे ! तूं काढिल्या आकृती,
त्या या पाहुनि रंगली अतिशयें आहे मदीया मति.

४

रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्ये ! मला वाटतो,
स्पष्टत्वे इतुक्या अशक्य मिळणें काव्यांत चित्रांत तो;
स्वभूसंग असा तयांत इतक्या अल्पावकाशीं नसे—
कोणीं दाखविला अजून, सुभगे ! जो साधिला तूं असे.

५

आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल,
तैसें स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल;
पावित्र्याप्रत गोप्पदं तुळसही, शोभेस हीं सारसें,
पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे !

६

तत्त्वे मंगल सर्वही विहरती स्वर्गीं तुझ्या या, अर्ये
आर्ये ! तूं उपचारिकाच गमसी देवी तयांची स्वये;
नातें स्नेह निदान ओळख जरी येथें मला आणित्ती,
होतों मी तर पाद सेवुनि तुझे रम्य स्थळीं या कृती !

७

चित्तीं कल्मष ज्याचिया वसतसे ऐशा जनालागुना
या चिन्हांतुनि हा निषेध निघतो आहे गमे मन्मनीं—
“ जा मार्गे अपुल्या, न दृष्टि कर या द्वाराकडे वांकडी,
पापेच्छूवरि हें सुदर्शन पहा आणील कीं सांकडीं ! ”

८

“ आहे निर्मल काय अन्तर तुझें ? मांगल्य कीं जाणसी ?
लोकक्षोभजयें उदात्त हृदयीं व्हायास का इच्छिती ?
ये येथें तर, या शुभाकृति मनीं घे साच अभ्यासुनी. ”
आर्ये ! स्वागत हें निघे सरल या त्वल्लेखनापासुनी.

९

साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे,
नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंभ्रळे !
रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणे,
कोठें स्वर्गसमक्षता प्रकटते हें नेहमीं पाहणें !

१०

१८ डिसेंबर १८९६.

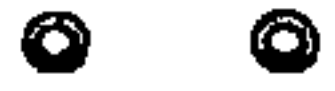
० ०

आम्ही नव्हतो अमुचे बाप,
उगाच कां मग पश्चात्ताप ?
आसवें न आणूं नयनीं
मरून जाऊं एक दिनीं !

अमुचा पेला दुःखाचा
डोळे मिटुनी प्यायाचा,
पितां बुडाशीं गाळ दिसे,
त्या अनुभव हें नांव असे !
फेंकुनि द्या तो जगावरी,
अमृत होउ तो कुणातरी !

जं शिकलों शालेमाजी,
अध्याहत ही टीप त्या :--
“ द्वितीय पुरुषीं हें योजीं,
प्रथम पुरुष तो सोडुनियां ! ”

१८९८.

महत्त्व भारी आहे या पृथ्वीचें,
त्याहुनि क्षतिशय या सगळ्या विश्वाचें
परि तुजमध्ये महतीचें जें बीज
त्याहुनि कांहीं मोठी नाही चीज;—
ठसव मनीं हें साचें.
बाबा ! हें वच बहु मोलाचें.

अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार,
त्याहुनि भारी सूर्य नभींचा थोर;
परी किरण जो तुजमध्ये सत्याचा
प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा;—
घोक सदा हें वाचे,
बाबा ! हें वच बहु मोलाचें.

पृथ्वीमध्ये रत्नें बहु आहेत;
आकाशीं तर असंख्य दिसताहेत;
परि एक रत्न तुजमध्ये जें सच्छील
कोणाला नच सर त्याची येईल;—
स्मरण असूं दे याचें
बाबा ! हें वच बहु मोलाचें.

स्नायूमध्ये पुष्कळ आहे शक्ती,
नृपवेत्रीं तर फारच आहे म्हणती;
परि एक एक जो नवा शब्द तूं शिकसी
शक्ति त्याची उलथिल सर्व जगासी !
पठन तर करीं याचें,
बाबा ! जग हें बदलायाचें !

[दोहा]

जोर मनगटांतला पुरा
घाल घाल खर्ची;
हाण टोमणा, चळ न जरा
अचुक मार बर्ची !

दे टोले जोंवरी असे
तप्त लाल लोखंड;
येइल आकारास कसें
झाल्यावर तें थंड ?

उंच घाट हा चढ्नियां
जाणें अवघड फार;
परि धीर मनीं धरूनियां
न हो कधीं बेजार !

यत्न निश्चयें करुनी तूं
पाउल चढतें टेव;
मग शिखराला पोंचुनि तूं,
दिसशिल जगासि देव !

ढळं कधींही देउं नको
हृदयाचा निर्धार
मग भय तुजला मुळीं नको,
सिद्धि खास येणार !

झटणें हें या जगण्याचें
तत्त्व मनीं तूं जाण;
म्हणून उद्यम सोडुं नको,
जोंवरि देहीं प्राण !

दिवस बोलतो “ उठा झणीं ! ”
रात्र—“ विसांवा घ्या ! ” म्हणते,
या दों वचनीं दिनरजनि
बहुत सुचविती, मज गमतें.

दिवस सांगतो “ काम करा. ”
रात्र—“ विचारा करा मनीं. ”
दिवस बोलतो “ मरा मरा ”
रात्र—“ मजमुळें जा तरुनी. ”

दिवस वदतसे “ पहा प्रकाश; ”
आंत शिरतसे परि अंधार !
रात्र बोलते “ पहा तमास ! ”
परि आंत पडे प्रकाश फार !

दिवस म्हणे “ जा घरांतुनी. ”
रात्र वदे “ या सर्व घरास. ”
स्पर्धा लावी दिवस जनीं;
रात्र शिकविते प्रीति त्यांस !

नक्षत्रें जगतीवरलीं
दिवस फुलवितो, असे खरें;
पुष्पें आकाशामधलीं
रात्र खुलविते, पहा बरें.

एकच तारा दिन दावी,
असंख्य भास्कर परी निशा;
दिवस उघडितो ही ऊर्वी,
रजनी अनंत आकाशा !

दिवस जनांला देव दिसे,
परि गद्यच त्याच्या वदनीं;
रात्र राक्षसी भासतसे,
परि गाते सुंदर गाणीं !

“ ही भूमी हा नरक ! ” असें
वदे अदय दिन वारंवार;
“ ही धरणी हा स्वर्ग असे ! ”
गाते रजनी, जी प्रिय फार !

[अभंग]

मूर्ति फोडा, धावा ! धावा फोडा मूर्ति,
आंतील सम्पत्ति फस्त करा !

व्यर्थ पूजाद्रव्यें त्यांस वाहूनियां,
नाकें घांसूनीयां काय लभ्य ?

ढोंगरींचे आम्ही द्वाड भाडदांड,
आम्हांला ते चाड संपत्तीची !

कोडें घालूनीयां बसली कैदाशीण,
उकलिल्यावीण खाईल ती !

तिच्या खळीमध्ये नाहीं आम्हां जाणें,
म्हणूनि करणें खटाटोप.

मूर्ति फोडूनीयां देऊं जोडूनीयां
परी विकूनीयां टाकूं न त्या !

विकूनि टाकिती तेचि हरामखोर
तेचि खरे चोर आम्ही नव्हों !

• •

[जाति : झपूझा]

(आपल्यास जें कांहीं नाहीं असें वाटतें, त्यांतूनच महात्मे जगाच्या कल्याणाच्या चिजा बाहेर काढितात. त्या महात्म्यांची स्थिति लक्षांत वागवून पुढील गाणें वाचिल्यास, तें दुर्वोध होऊं नये असें वाटतें.)

हर्षखेद ते मावळले,

हास्य निमालें,

अश्रु पळाले;

कण्टकशल्यें बोंथटलीं,

मखमालीची लव वठली;

कांहीं न दिसे दृष्टीला

प्रकाश गेला,

तिमिर हरपला;

काय म्हणावें या स्थितिला ?--

झपूझा ! गडे झपूझा !

हर्षशोक हे ज्यां सगळें,

त्यां काय कळे ?

त्यां काय वळे ?

हंसतिल जरि ते आम्हांला,

भय न धरूं हें वदण्याला :--

व्यर्थी अधिकचि अर्थ वसे

तो त्यांस दिसे,

ज्यां म्हणति पिसे.

त्या अर्थाचे बोल कसे ?--

झपूझा ! गडे झपूझा !

१

२

ज्ञाताच्या कुंपणावरून
धीरत्व धरून
उड्डाण करून
चिद्घनचपला ही जाते,
नाचत तथें चकचकते;
अंधुक आकृति तिस दिसती,
त्या गाताती
निगूड गीति;
त्या गीतीचे ध्वनि निघती
झपूझा ! गडे झपूझा !

३

नांगरल्याविण भुई बरी
असे कितितरी;
पण शेतकरी
सनदी तेथें कोण वदा ?—
हजारांतुनी एखादा !
तरी न तेथुनि वनमाला
आणायाला,
अटक तुम्हांला;
मात्र गात हा मंत्र चला—
झपूझा ! गडे झपूझा

४

पुरुषाशीं त्या रम्य अति
नित्य प्रकृति
क्रीडा करिती;

झपूझा : १२७

स्वरसंगम त्या क्रीडांचा
ओळखणें, हा ज्ञानाचा—
हेतु; त्याची सुन्दरता
व्हाया चित्ता—
प्रत ती ज्ञाता,
वाडेंकोडें गा आतां—
झपूझा ! गडे झपूझा !

५

सूर्यचन्द्र आणि तारे
नाचत सारे
हे प्रेमभरें
खुडित खपुडपें फिरति जिथें,
आहे जर जाणें तेथें,
धरा जरा निःसंगपणा
मारा फिरके
मारा गिरके
नाचत गुंगत म्हणा म्हणा—
झपूझा ! गडे झपूझा

६

टीपा

१ : विद्याप्रशस्ति

या कवितेंत विद्येची प्रशंसा-ज्ञान, शारदा व सरस्वती या तीन निर-
निराळ्या नांवांनी आली आहे.

दुःखहेतु-दुःखास कारण होणाऱ्या गोष्टी.

‘ वसुमतीस जी स्वर्ग भेटवी... ’ या चरणांत स्वर्गपृथ्वीच्या
मीलनाची केशवसुतांची प्रिय कल्पना गोविलेली आढळून येते.

२ : कविता आणि कवि

कवीच्या स्वतंत्र वृत्तीची ग्वाही, या, आरंभकालांतच लिहिलेल्या कवितेंत
दिलेली दिसून येते. त्याचप्रमाणे, काव्य लिहून त्या आनंदांत निमग्न असणे हा
खरा काव्याचा मूळ हेतु आहे, हें केशवसुत आवर्जून सांगत आहेत. कवि
आणि त्याचें काव्य यांच्यांत कोणी कसलीहि ढवळाढवळ करूं नये, ही
जाणीव देखील या कवितेंत दिसून येते. कवितेचें प्रयोजन, रूढ प्रयोजनांहून
केशवसुत कांही निराळें मानीत होतें.

युवा-तरुण. सुवृत्त-चांगलें वृत्त किंवा छंद. सभारुची-सभेची,
लोकांची आवड. रंग-रंगभूमि. पढीक-पढवलेले. याची-याचितो; याचना
करतो. ‘ स्वभावभूयिष्ठ...माधुरी ’-जिच्यांत स्वभावतःच पराकोटीचें
माधुर्य आहे अशी. मुदाला-आनंदाला.

३ : सृष्टि आणि कवि

वयस्या-मैत्रीण, सखी. श्रुतिसुभग-कानांस मधुर लागणारी. पक्षि-
कवने-पक्ष्यांचीं गाणीं. धजल-धजेल. निशीथीं- मध्यरात्रीं. मृदु-
मरुच्छ्वास-(मृदु+मरुत्+ वास) मंद अशा वायुलहरी.

सृष्टीच्या आनंदपूर्ण किंवा शोकपूर्ण काव्यांपुढे मानवाचें काव्य फिकें पडतें, हा विचार या कवितेंतील दोन श्लोकांत आला आहे.

४ : दिव्य ठिणगी

आपल्या काव्यांतील स्फुरण एखाद्या दिव्य ठिणगीप्रमाणे उज्वल व उदात्त आहे, असें केशवसुत येथे म्हणत आहेत.

यान-वाहन. उद्धर-वर वर नेणारें. वेदिका-यज्ञकुंडाच्या भोवतालची जागा. प्रीतीनें मग त्या फिरुनि ... आणिलें - मानव आणि मानवता यांजविषयी असलेल्या जिव्हाळ्यामुळे केशवसुत जीवनाकडे आकर्षित होतात. बलि दिला-काव्याच्या साधनेसाठीं कांही त्याग केला. 'जन त्या धिका-रिती ... दिव्य नवीन जाणिवेच्या बाबतची सामान्य जनांची उपेक्षा पाहून केशवसुतांना खंत वाटते.

५ : फुकट दवडलेला तास

केशवसुतांची ही एक वेगळ्या धर्तीची कविता म्हणावी लागेल. एक तास व्यर्थ गेला याचें वर्णन आरंभीच्या दोन श्लोकांत आलें आहे. या तासाबद्दल पश्चात्ताप होतो न होतो तोंच कवीशी एक "नवा तास" मधुर स्वरांत बोलूं लागला. तो आशा आणि कविता या दोघी बहिणींना बरोबर घेऊन आला ! आशेने "आता खेद नको" असें सांगितलें, तर कवितेने 'बा कांहीतरि गा नवीन' असा आदेश दिला. आपण कांही नवीन प्रकारचें काव्य लिहीत आहों याची जाणीव केशवसुतांना नेहमीच असे याची हीहि एक सहज साक्ष म्हणतां येईल.

धिङ्माम् -माझा धिःकार असो.

६ : कल्पकता

पृथ्वी ही स्वर्गतुल्य व्हावी ही केशवसुतांची एक आवडती कल्पना. पृथ्वी-वरील जीवन आदर्श, दिव्य असें व्हावयाचें तर त्याला कल्पक प्रतिभावंतांची

अत्यंत आवश्यकता आहे हेंच या कवितेंत एका रूपकाच्या द्वारे सांगितलें आहे. कल्पकता ही देवी जें अद्भुत वस्त्र विणिते, तें परिधान करतांच जुनाट पृथ्वीही तरुण व सुंदर दिसूं लागते. केशवसुतांची कल्पकतेविषयीची भूमिका व्यापक स्वरूपाची आहे. तिच्यांत कलावंत व शास्त्रज्ञ या दोहोंचाहि अंतर्भाव होतो.

सुधी- (सु + धी) बुद्धिमान्. **केतुग्रह-**धूमकेतु व विविध ग्रह. **दृष्ट-**आनंदित.

७ : दिवा आणि तारा

दिव्यत्वाचें प्रतीक असलेल्या तेजस्वी तान्याचें आकर्षण केशवसुतांना नेहमीच वाटत असे. दिवा हें सामान्यत्वाचें तर तारा हें अलौकिकत्वाचें व दिव्यत्वाचें प्रतीक होय. दिवा आणि तारा यांचें कल्पिलेलें संभाषण हें केशवसुतांच्या रचनाशैलीचें एक विशेष उदाहरण म्हणावें. केशवसुत निसर्गातील वस्तूंवर कांही आरोप करतांना, त्यांच्यासंबंधीं एक अखंड सूत्र निर्मितात व त्या द्वारा आपलें विचारानुभव व्यक्त करतात.

द्युति-प्रकाश.

८ : कवितेचें प्रयोजन

देश व समाज संकटांत असतांना कवि काव्यरचनेंत कसा गुंग होतो ! कविता रचीत बसावें हें त्याला सुचतें तरी कसे ? अशा स्वरूपाच्या आक्षेपास या ठिकाणीं कवीने भावनापूर्ण पण सावेश उत्तर दिलें आहे. कवीची थोरवी ही की, तो आपल्या दिव्य कवित्वाच्या सामर्थ्याने चैतन्यहीन समाजाला व मरगळलेल्या मनांना नवप्रेरणा देऊं शकतो. म्हणूनच तर तो 'तुतारी' फुंकीत असतो....त्या गाण्याने जनतेचा पराक्रम, जनतेचें सत्त्व वृद्धिगत होतें.

रणीं-समरांगणांत. **जवें-**वेगाने **खेदोर्मि-**खेदाच्या लाटा. **स्त्रैणपणा-**चायकी वृत्ति. **कालक्रीडित-**काळाचा खळ. **अहिसा-**सर्पाप्रमाणे.

९ : स्फूर्ति

‘रूढीच्या दासांना’ न जुमानतां, बुरसटलेल्या जगाचें स्वरूप क्षणोक्षणी बदलूं पाहणारे बंडखोर केशवसुत या कवितेंत दिसतात. आगरकरांच्या सामाजिक सुधारणेच्या संप्रदायाचा झेंडाच ते मिरवीत आहेत असें वाटतें. स्फूर्ति ही नवविचाराची प्रेरक शक्ति आहे. तिच्या जोरावर सर्वोशी झगडण्याची व सत्त्वाचा जयजयकार करण्याची हिंमत केशवसुत बाळगीत आहेत. ‘देवदानवां नरें निर्मिलें’ हा भव्य क्रांतिकारी विचार . केशवसुतांनी १८९६ सालीच सांगितला हें विशेष.

द्यावापृथ्वी-स्वर्ग आणि पृथ्वी. सोम-एक वल्ली. हिच्या रसाचा प्राचीन ऋषि यज्ञांत उपयोग करीत असत. केशवसुतांनी आपल्या क्रांतिप्रवण व्रीदाचा संबंध ऋषिकुलाशी-भारतीय परंपरेशी, जोडला आहे. दुरवस्था-(सामाजिक) हीन परिस्थिति. वल्लृप्ति-कल्पना. उडुरत्ने-नक्षत्ररूपी हिरे. निकरीं-निकराने. कवळूं द्या-स्त्रीकारूं द्या. (यावद्दल कळवूं द्या असाहि पाठभेद आढळतो पण कवळूं द्या हाच पाठ सरस वाटतो.) निजती ते ठारचि मरति.....जे प्राप्त परिस्थितीत समाधान मानून स्वस्थ बसतात ते जगांत मृतप्राय होतात असा आशय. स्तिमित-स्थिर, जड. उदयोऽस्तु- (उदयः अस्तु) जयजयकार असो.

१० : काव्य कोणाचें ?

‘ करितों कवित्व म्हणाल हें कोणी ।
नव्हे माझी वाणी पदरींची ॥
तुका म्हणे माझे सर्व भांडवल ।
बोलविले बोल पांडुरंगें ॥ ’

असें तुकारामांनी म्हटलें आहे. त्याप्रमाणे केशवसुत म्हणतात की, शारदेने जो कानांत मंत्र सांगितला त्याप्रमाणे मी काव्य लिहिलें आहे...ही शारदा

अनुसंधान विः

आंध्र नोः दिः

म्हणजेच फुलांत गंध स्फुरविणारी, इंद्रधनुष्यांत वेधक रंग खुलविणारी, जगांतील सान्याच रमणीयतेला कारण असलेली 'दिव्य शक्ति' होय. साध्या संवादांतून आरंभ झालेली ही कविता शेवटच्या दोन श्लोकांतील भावार्थामुळे एकदम वेगळी व उदात्त झाली आहे.

शंसी = प्रशंसी; प्रशंसा करी. कारण = प्रेरक गोष्ट.

११ : आम्ही कोण ?

केशवसुतांच्या सुप्रसिद्ध सुनीतांपैकी हें एक होय. त्यांचा दुर्दम्य आत्मविश्वास यांत प्रकटला आहे.

[या कवितेशीं सदृश अशी अर्थर ओ शॉनेसी (१८४४-१८८१) या कवीची इंग्रजी कविता आढळते. तिचें नाव " Ode " असें आहे. त्या कवितेंतील कांही चरण, केवळ कुतूहलाने, तुलना करून पाहण्यासाठी पुढे दिले आहेत.]

- (i) We are the music makers
And we are the dreamers of dreams...
- (ii) A breath of our inspiration
Is the life of each generation
- (iii) But we, with our dreaming and singing
Ceaseless and sorrowless we
The glory about us clinging
Of the glorious futures we see,
Our souls with high music ringing
O men, it must ever be
That we dwell, in our dreaming and singing,
A little apart from ye...

सारेहि बडिवार येथिल पहा.... फिके—येथील तुम्हांस महत्वाच्या वाटणाऱ्या सर्व व्यावहारिक गोष्टी आम्हां कवींच्या अलौकिकत्वापुढे क्षुद्रच भासतील. पाणिस्पर्श—हाताचा स्पर्श. सौंदर्यातिशय—पराकोटीची सुंदरता. शून्यामाजि वसाहती.....शून्यस्वरूप आकाशांत देव राहतात इ. कल्पना देवांच्या विविध कल्पित कथा रचणाऱ्या कवींनीच प्रचलित केल्या. कवी हेच देवांचे व दानवांचे निर्माते आहेत हा विचार येथे आला आहे. सुरलोकसाम्य—स्वर्गासमान श्रेष्ठ स्थिति. शरण्य—ज्यांना शरण जावें अशा योग्यतेचे.

१२ : प्रतिभा

प्रतिभेच्या रूपाने कवीच्या ठिकाणी देवांचें सत्त्व (पुण्य) व दैत्यांचें बल यांचा दुर्मिळ संगम झालेला आढळतो. कवीच्या जागृत प्रतिभाशक्तीमुळे देव किंवा सत्पक्ष अधिक बलवान् होतात आणि दानवांचा म्हणजेच दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश होतो. ब्रह्मदेवाला देखील नवविश्वाच्या निर्मितीची प्रेरणा प्रतिभासंपन्नांकडूनच मिळते. “सुनीतांत रचना कशी भरगच्च असावी त्याचा येथे उत्कृष्ट आदर्श पाहायला मिळतो.” (माधव जूलियन)

मुक्तात्मा—भौतिक बंधनांतून मुक्त झालेला कवीचा आत्मा. सायुज्यत्व—मोक्ष; परमेश्वराशी तादात्म्य. अरा—चाकाचा आरा. (कवीच्या अंतःकरणांतील तेजस्वी वर्तुळ (मंडळ) इतकें प्रभासंपन्न असतें की देवहि आपला गंजलेलीं शस्त्रास्त्रें त्यावर परजून घेतात. पण दैत्य मात्र त्याच्या तेजाने नाश पावतात). **भविष्यवाद**—भविष्यवाणी.

१३ : दुर्मुखलेला

विधिवशात्—दैवयोगाने. काव्यें नवीं... आपण कांही नवीन प्रकारचें काव्य लिहूं ही जाणीव केशवसुतांना आरंभापासूनच होती असें दिसतें. **भुवि**—या जगांत. **मस्तिष्कतंतू**—मेंदूच्या शिरा. **सरस चाड्निष्यंद**—रसाळ अशा काव्यांचा प्रवाह. **धातील**—संतुष्ट होतील. कोणीही पुसणार नाहिं,

‘ कवि तो होता कसा आननीं ... ’ रसिक काव्य वाचून संतुष्ट होतील; कवि दिसावयास कसा होता हें विचारीत बसणार नाहीत. केशव-सुतांचें अस्सल छायाचित्र उपलब्ध नसल्यामुळे, आज मात्र सर्वजण “ कवि तो होता कसा आननीं ? ” हेंच विचारीत आहेत.

१४ : गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून

१८८७ सालीं लिहिलेली ही कविता. काव्यरचनेच्या आरंभकाळांतील कविता असल्याने प्रा. रा. श्री. जोग म्हणतात त्याप्रमाणें तिच्यांत ‘ नव-शिकेपणाच्या ’ खुणा (गद्यसदृश रचना, चमत्कारिक शब्दयोजना, शेवटच्या श्लोकांतील ‘ मित्र ’ शब्दावर मुद्दाम साधलेला श्लेष) दिसत असल्या तरी — तिच्यांतील देशासाठी त्याग करणाऱ्या मित्राचें जिव्हाळ्याने केलेलें चित्रण व त्याच्या सहवासांत स्फुरलेले देशस्थितीबद्दलचे विचार यांमुळे ही कविता लक्षणीय वाटते.

शक्त— शक्तिसंपन्न. **जलधारा**— विरहाने संतप्त झालेल्या चित्ताला पुनर्मीलनाची आशा ही जलधारेप्रमाणे आहे. (ही कविताहि जलधरमाला या वृत्ताच्या चालीवर आहे.) **लागलें**— मिटलें. **मित्र**— सूर्य व स्नेही या अर्थी उपयोग एकाच श्लोकांत केला आहे.

१५ : गोष्टी घराकडिल मी....

केशवसुत पुण्यास राहत असतांना त्यांना कोंकणांतील आपल्या कुटुंबियांच्या आठवणी वेचून करून सोडतात. त्या उत्कट मनःस्थितीतूनच ही एक साधी पण अव्याजमनोहर कविता निर्माण झाली आहे. आपल्या घराचें यथातथ्य पण जिव्हाळ्याचें वर्णन करीत असतांना कवीने दुसऱ्या श्लोकांत, घराच्या पडवींत बांधलेल्या ‘ म्हशीचा ’ उल्लेख केला आहे. तो कांहीना रुचला नाही ! परंतु काव्यविषयक कृत्रिम बंधनें झुगारून देऊं इच्छिणाऱ्या केशवसुतांना रूढ संकेतांहून प्रामाणिकपणाने केलें गेलेलें चित्रणच मोलाचें वाटत असावें.

रोमंथ = रवंथ. फलक = फळा (अंधाराचा फळा ही नवप्रतिमा लक्षणीय आहे). चेतोनिवद्धजनचित्र = मनाशी संलग्न असलेल्या प्रिय व्यक्तीचें चित्र. पर्जन्यसूक्त = पावसाचें स्तोत्र. (सूक्त म्हणजे वेदांतील ऋचांचा समूह) पद्युग = पाउलें. ' वापू ' = केशवसुतांचे धाकटे बंधु श्री. सी. के. दामले. हे वी. ए., एल्.एल्. वी. होते. हे राष्ट्रीय वृत्तीचे होते व यांनी वृत्तपत्र संपादनांतहि भाग घेतला होता.

मनसा - मनापासून (संस्कृतप्रमाणे उपयोग). बुधवारवन - पुण्यांतील बुधवार वाग. चतुरशिंगी - (चतुःशृंगी) पुण्यांतील देवीचें एक प्रसिद्ध स्थान. सुषुप्तिवश - झोपलेली. भीमा स्वसा - केशवसुतांची वहीण भीमा.

“ मार्गलि दारिं सखया ! तुळशीस... स्वमाथा ” या चरणांमुळे या कवितेला उदात्ताचा स्पर्श आपोआप झाला आहे. घराच्या पडवीपासून निघालेलें केशवसुतांचें मन घरांतील कानाकोपऱ्यांची दखल घेत सर्व प्रिय आत्मांना भेटत शेवटीं परसदारींच्या तुळशीवृंदावनाला नमस्कार करून बाहेर पडलें— यांतील संगतीहि ध्यानांत घेण्याजोगी आहे.

वळणें - केशवसुतांचें लहाणपण कोंकणांतील ' वळणें ' या गांवीं गेलें. “ येऊं घरा ... खासगिवालियाचे ” - पुण्यास केशवसुत खासगी-वाल्यांच्या वाड्यांत राहत असत. हा वाडा हुजुरपागेसमोर होता.

१६ : सिंहावलोकन

या कवितेंत केशवसुतांनी आपल्या मनांतील पश्चात्तापाची भावना साध्या शब्दांत व सरळ रीतीने व्यक्त केली आहे. तिच्यांतील प्रामाणिकपणामुळे ती उत्कट वाटते, हृदयास जाऊन भिडते. दृग्-दृष्टि. तटिनीतटें-नदीचे कांठ. धवलिता निशा - चांदण्या रात्री. घनतमिस्र - दाट काळोख, निराशा. धृति - धैर्य. म्हणूनि अनिवार हें नयनवारि जें वाहतें - या चरणांतील सहज साधला गेलेला अनुप्रास अलंकार लक्षणीय आहे.

१७ : नैर्ऋत्येकडील वारा

केशवसुतांचें जन्मग्राम कोंकणांतील मालगुंड हें होय. त्यांनी त्यांचें संस्कृत रूपांतर माल्यकूट असें केलें. या जन्मभूमीकडून वाहत येणाऱ्या वाऱ्यामुळे त्यांच्या मनांत तिकडील निसर्गसौंदर्याविषयींच्या व आप्तेष्टाविषयींच्या अनेक रम्य आठवणी जागृत झाल्या व ते भावोत्कटतेने त्यांचें वर्णन करूं लागले.

उच्च अद्रीय—उंच पर्वत (अद्रीय याएवजी अद्रीश हवें असें प्रा. म. श्री. पंडित सुचवितात.) तुंगें शिखरें—उंच शिखरें (संस्कृतसारखा प्रयोग), आस्वर्गात्—स्वर्गापर्यंत. देवी पालक—रक्षणकर्त्या देवता. इतिहासपत्र—इतिहासाचें पान. राहट्या—कुरणें. समुत्कांठित—अत्यंत आतुर. चलजल—वाहतें पाणी. मज्जन्मावसरास—माझ्या जन्माचे वेळीं. वाद्वेवीसुत—सरस्वतीचा पुत्र (वनदेवतांच्या तोंडून केशवसुतांनी स्वतःस सरस्वतीपुत्र म्हणवून घेतलें यांत त्यांचा जबर आत्मविश्वासच दिसून येतो), जगदुद्धरा नदी—हिचें खरें नांव ' जगबुडी ' नदी असें आहे. वाराशि—समुद्र. अज्ञेय—न जाणता येण्याजोगें सृष्टीचें मूळ परमेश्वरी रूप. अस्तित्व—जीवन. चिरसुषुप्ती—कायमची निद्रा म्हणजेच मरण. शूलारोपणयूप—(शूल + आरोपण + यूप) सुळीं घावयाचा खांब. शोकसंकुल नाटक—शोकान्तिका (Tragedy).

ती निद्रा निजतां न मन्त्रयन् हे ओले सुळीं होतिल ...

पूर्वी कवी जन्माला आला तेव्हां वनदेवतांनी आनंदाने गाणीं गाइलीं, पण आतां जलदेवतांनो कवीला मृत्युरूपी दीर्घ निद्रा लागेल अशीं गाणीं गावीं असें कवि म्हणतो...कारण प्रीति व कीर्ति यांचे दोष व मर्यादा कवीला कळून चुकल्या आहेत...ही कविता लिहितेवेळीं केशवसुतांचें मन जीवन-विषयक एक प्रकारच्या वैफल्याने ग्रस्त झालेलें दिसतें.

१८ : आईकरितां शोक

अन्तीहि— मरणसमयीं. तीर्थरूप— तीर्थाप्रमाणे पवित्र असलेलें स्वरूप.
करुणा— सहानुभूति; दया. दुर्भग— अभागी.

१९ : दूर कोठें एकला जाउनीयां

स्वेच्छु— स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे. हृदय आत्म्याला जघीं खेळवीतें—
ज्या वेळी आपलें अंतःकरण एखाद्या कलेशी पूर्णपणे समरस होतें त्या वेळींच
आपणांस खरा कलानंद अनुभवावयास मिळतो. काजव्याचें स्फुरण—
काजव्याचें चमकणें. (काजवा लहानसा असला तरी त्याच्याजवळ अल्पसें
तरी अंधारांत चमकण्याइतकें तेज असतें. म्हणून काजव्याचें व ताच्याचें थोडें
तरी नातें असूं शकेल असें कवि म्हणतो. कवीच्या स्वतःच्या जीवनांत मात्र
सारा ' तिमिर 'च आहे. ही तिमिराची कल्पना केशवसुतांच्या अन्य एका
कवितेंतहि आली आहे.

२० : तुझे नाम सुखीं

केशवसुतांची शेवटची कविता. या कवितेसंबंधी केशवसुतांचे बंधु श्री.
सी. के. दामले यांनी पुढीलप्रमाणे विचार व्यक्त केले आहेत.

“ ‘ हरपलें श्रेय ’ गीतामध्ये जी जीवाची तळमळ केशवसुतांनी वर्णन
केली ती अखेर परमेश्वर-चिंतनाने आणि परमेश्वराच्या नांवाचा जप केल्याने
शांत झाली आणि आपल्या सर्व चंचल मनोवृत्ति स्थिर झाल्या व मनाला
शांतिसुख लाभलें हें या शेवटच्या अभंगामध्ये केशवसुतांनी परमेश्वराला
स्मरून कबूल केलें आहे. ”

‘ हरपलें श्रेय ’मधील तळमळ व प्रस्तुत अभंगांतील शरणभाव यांचा
वरोलप्रमाणे संबंध जोडण्याची आवश्यकता वाटत नाही. केशवसुतांच्या एका

विशिष्ट क्षणींच्या भाववृत्तींचें (mood) हें चित्रण आहे. केशवसुतांचा हा अभंग त्यांच्या अकल्पित निधनामुळे “ शेवटचा ” ठरला इतकेंच.

२१ : प्रीति

खरी प्रीति हृदयांतच शोधावी लागते; तिचें स्वरूप दिव्य असतें; प्रीतीनेच प्रीतीची प्राप्ति होते; चुंबन, आलिंगन इ. गोष्टी प्रीतीला केवळ उपचारासारख्या आहेत—प्रीतीचें खरें वसतिस्थान प्रियजनांचें हृदय हेंच आहे इ. विचार कवीने येथे व्यक्तविले आहेत. स्त्रीपुरुषांचें प्रेम हा एखादा सौदा नाही,— ती आत्मार्पणाची गोष्ट आहे हें सत्य केशवसुत सांगत आहेत.

चार— चेष्टा, चाले, ढंग.

२२ : प्रत

प्रेमाच्या उत्कटतेमुळे प्रियकराला आपल्या प्रेयसीशी किती तादात्म्य वाटतें, तें कवीने येथें सांगितलें आहे. आपली प्रेयसी हीच आपल्या आत्म्याचा विकास आहे, असें काव्यमय उद्गार प्रियकराने काढले आहेत.

विकृति—विकार.

२३ : कविता आणि प्रीति

कवि मित्रासह एका बागेंत फिरावयास गेला असतां तेथील निसर्गसौंदर्य पाहून व युवतींचें लावण्य आणि बालकांच्या लीला अवलोकून वेडावून गेला. तेथून त्याला पुढे जावेना. तेव्हां, “ तुला काव्य सुचत आहे म्हणून थांबलास काय ? ” असें मित्राने विचारलें. त्यास ‘ प्रीती मला भुलविते, नच हालवे रे ’ असें उत्तर कवीने दिलें आहे. प्रीति याचा अर्थ येथे केवळ प्रेम असा न घेतां, ‘ निसर्गसृष्टि व मानवसृष्टि यांच्यांत आढळणाऱ्या सौंदर्यावरील प्रीति ’ असाच व्यावयास हवा. कवितेपेक्षाहि जीवनप्रीति श्रेष्ठ आहे हें

सुचविणारी ही कविता केशवसुतांच्या काव्यविश्वांतील एक आगळीच कविता म्हणावी.

फुलें, तारका, ते दंवाचे तुषार
तशीं मुग्ध हीं बालकें दिव्य फार !

या रमणीय काव्यपंक्तीत केशवसुतांचें बालकांविषयींचें प्रेम दिसून येतें.

२४ : मयूरासन आणि ताजमहाल

सुनीतरचनेचा एक आदर्श म्हणून या कवितेची वाखाणणी झाली आहे. प्रेमाची उदात्तता वर्णन करण्याकरितां केशवसुतांनी एका ऐतिहासिक घटनेचा आधार घेतला, व नावीन्यपूर्ण कल्पना लढविली.

नृपवर—शहाजहान बादशहा (१५९३-१६६६) पांचवा मोगल बादशहा. त्याने स्वतःसाठी रत्नजडित मयूरसिंहासन बनविलें. १७३९ मध्ये नादिर-शहाने हें सिंहासन इराणांत नेलें. शहाजहानने आपली प्रिय पत्नी मुमताज हिच्या स्मरणार्थ बांधलेला अद्वितीय ताजमहाल त्याची कीर्ति पसरवीत व त्याच्या प्रेमाची महती गात यमुनाकांठीं अद्यापि उभा आहे.

२५ : प्रीति आणि तूं

प्रेमाची उत्कटता दर्शविणारें सुनीत. प्रेयसी आणि प्रीति यांच्या विचारांनी प्रियकराचें मन इतकें व्यापून टाकलें आहे की, त्या दोहोंशिवाय त्याला दुसरें कांही सुचत नाही. दुर्दैवाने प्रेयसीचा वियोग झाला व त्या अवस्थेत कुठेंतरी रानोमाळ हिंडत असतां त्याने कांही फुले वेंचलीं—पण तीं निर्माल्यवत् बनलीं. त्याच मनःस्थितींत त्याला कांही गीतें लिहावीशीं वाटलीं पण तीहि नीट उतरलीं नाहीत. तीं फुलें व तीं गीतें त्यानें जपून मात्र ठेवलीं,—कारण तीं परम-प्रीतीचीं द्योतक होतीं.

गोविंदाग्रजांच्या 'फुल्लें वैचिलीं पण-'या कवितेची येथे सहज आठवण होते. गोविंदाग्रजांच्या कवितेंत प्रेमनिराशेचें करुणरम्य चित्रण आहे. केशवसुतांच्या सुनीतांत पुनर्मीलनाच्या कल्पनेचा उल्लेख आहे.

२६ : रूष्ट सुंदरीस

या कवितेंतील 'रूष्ट सुंदरी' म्हणजे प्रतिभा होय. इतर साऱ्या गोष्टी तुच्छ मानून कवि प्रतिभेच्या भजनीं लागला. तिच्या नादाने तो वेडा झाला. परंतु आता ती अकस्मात् त्याच्यावर रूष्ट झालेली पाहून तो तिची परोपरीने आर्जवे करीत आहे. केशवसुतांचें कवितेवरील एकनिष्ठ प्रेम व भक्ति या कवितेंत दिसून येते.... 'कीं मज पिळिसी रुचि चढवाया रसा?' या काव्यचरणांतील आर्त भाव लक्षणीय आहे.

वीक्षण-दृष्टिक्षेप, कटाक्ष. माल्ये-फुल्लें. आभरणे-अलंकार. निवटूं-नष्ट होऊं. अनवद्य-निर्दोष, सुंदर.

२७ : एका भारतीयाचे उद्गार

केशवसुतांची देशविषयक भावपूर्ण कविता म्हणून या कवितेचें महत्त्व विशेष आहे. गतस्वातंत्र्याविषयींची व गतवैभवाविषयींची आपल्या मनांतील तळमळ कवीने व्यक्त केली आहे व पारतंत्र्याची रात्र संपून हा देश केव्हां स्वतंत्र होईल व 'राष्ट्र' या पदवीला चढेल याबद्दलची मनांतील तीव्र उत्कंठा अखेरीस प्रकट झाली आहे. 'भारतीय' हा शब्द केशवसुतांच्या मनांतील व्यापक राष्ट्रीय भावच व्यक्त करतो.

प्रतीची-पश्चिम दिशा. सुषुप्ति-शोप. जें जें चित्तीं बहुतकरुनी तें सुषुप्तींत भासे"...हें वृद्धांचें वाक्य म्हणजे 'मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे' हें प्रासिध्द सुभाषितच म्हणावें. अनवितथ-असत्य, खोटें. युष्मद्गाने-तुमचीं गाणीं. श्रुति-कान. द्युमणि-सूर्य.

२८ : अत्यंजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न

समाजांतील विप्रमतेला सहज वाचा फोडणारी ही कविता. तिच्यांतील अजाण मुलांचा भेदक प्रश्न व त्याच्या अजाण मातेचें तें सरळ उत्तर आपल्या मनास जाऊन भिडतें. अस्पृश्यतेचा कलंक मनासमोर उभा राहतो. शेवटच्या श्लोकांत केशवसुतांनी आपल्या मनांतील विचार व्यक्तविले आहेत. वरिष्ठ वर्गाच्या ढोंगीपणावर टीका केली आहे. (“ जर्गी गाजवी मानवी स्वप्रताप ” या चरणांत ‘ जर्गी गाजवी मानव स्वप्रताप ’ अशी रचना अभिप्रेत दिसते.)
अत्यंज= अस्पृश्य. मुग्ध= निष्पाप. यष्टिका= काठी. सावली ना पडेल ...अस्पृश्याची सावली आपल्या अंगावर पडली तरीहि विटाळ झाला अशी कल्पना समाजांत रूढ होती. नीच= हलके. सुधे= सरळपणाने.

२९ : मजुरावर उपासमारीची पाळी

ही कविता ७० वर्षांपूर्वी केशवसुतांनी लिहिली. तिच्यांत रंगविलेली मजुराची करुणोत्कट मनःस्थिति व विचार त्या वेळच्या मानाने क्रांतिकारकच म्हणावे.

धार = क्षितिजाची रेषा. मंदिरे = धनिकांच्या हवेल्या. सद्म = (सत् + अन्न) सुग्रास अन्न.

३० : तुतारी

“ तुतारी ही केशवसुतांची कविता त्यांच्या लेखणीतून उतरलेल्या अत्यंत ओजस्वी, स्फूर्तिदायक, जोरदार प्रोत्साहक अशा कवितांमध्ये गणली गेलेली आहे. आधुनिक सामाजिक सुधारणेचें तर ती एक राष्ट्रगीत किंवा स्तोत्र आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. ”

— सी. के. दामले

“.... जुन्यास चिकटून नवीनांचा धिक्कार करणाऱ्यांना ‘ जुने जाउं
च्या मरणालागुनि ’ अशी खडखडीत वाणी “ तुतारी ” या सर्वोत्कृष्ट
कवितेत आढळेल ”.

— रे. ना. वा. टिळक

“ तुतारी ही प्रगतीची एक आर्ष ऋचा आहे ”.

— माधव ज्यूलियन्

तुतारी ही कविता प्रथमतः २८ मार्च १८९३ रोजी लिहिली गेली.
तिची २७ कडवी होती. दुसऱ्या वेळेस (१९०१ मध्ये) कवीने परिष्करण
करून सामाजिक अन्यायांच्या विविध प्रकारांचा उल्लेख करणारी कांही
कडवी गाळली. (या कडव्यांतून आर्थिक विषमता, स्त्रियांचे दास्य व
अस्पृश्यता या प्रश्नांचा उल्लेख आला आहे; “ रुढी, जलूम यांची राक्षसी
सन्ताने ” म्हणजे हे सामाजिक दोषच असावेत.) पहिल्या आवृत्तीतील
अधिक कडवी परिशिष्टांत दिली आहेत.

(३) कवीला जनजागृति करावयाची असल्यामुळे सारंगी व सतार इ.
कोमल वाद्ये कवीस निरुपयोगी वाटतात. चैतन्य प्राप्त करून देणारी व गगना-
पर्यंत जिचा नाद घुमेल अशी तुतारीच कवीस पाहिजे आहे

पाहा : प्रेतेंही उठवील जी निजरवे, ती तो तुतारी करी
आतां नादवती निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी?

(कवितेचे प्रयोजन)

(७) सनातनी मताच्या लोकांना येथे चोख उत्तर दिले आहे व जुन्यां-
तून जी नवीन प्रकारची समाजरचना ती हितकारकच होईल अशी
गवाही दिली आहे.

(११) निसर्ग निर्घृण...निर्घृण—निर्दय. निसर्गक्रम हा कठोर आहे.
जसजसा काल पुढे जातो तसतसा—निसर्गक्रमानेच अनेक गोष्टींचा चुराडा
होतो. या निर्दय निसर्गक्रमाबरोबर झुंज देऊन आपण पुढे गेलें पाहिजे.

(१३) स्वार्थानपेक्ष- (स्वार्थ+अनपेक्ष) स्वार्थनिरपेक्ष; स्वार्थाची कल्पना मनांत न आणतां.

(१४) गतशतकांचीं पापें घोरें...मागील पिढ्यांनी रूढ केलेल्या अनिष्ट व अन्याय्य चालीरीतींचा बीमोड करावयाचा असल्यास (तीं पापें घुण्यासाठी) तुम्हीं आपलें रक्त दिलें पाहिजे—सर्वस्वाचा त्याग करून हिरिरीने सुधारणेच्या कार्यांत सहभागी झालें पाहिजे.

(१६) डम्बर—अवडंबर. नीतीचें पद जेथे न ढळे । धर्म होतसे तेथेंच स्थिर ॥... जेथें नीति असते, तेथेच खरा धर्म टिकून राहतो.

(१४) नियमन मनुजासाठी... नियम हे माणसांसाठी केलेले असतात, माणूस नियमांसाठी नसतो. ते एकेकाळचे नियम (किंवा रूढी) मानवांच्या प्रगतीआड येऊं लागले तर ते दूर लोटले पाहिजेत व आपल्या अभिनव ओजाचा म्हणजे मानवी सामर्थ्याचा वाणा भिरविला पाहिजे.

(१९) हल्ला करण्या... त्वरा करा रे !... या ठिकाणीं समाज-सुधारणेसाठी व नवमूल्यांच्या संस्थापनेसाठी तळमळणाऱ्या केशवसुतांच्या मनांत वीरश्रीचा “ संचार ” झालेला दिसतो.

(२०) पूर्वीपासुनि अजुनि सुरासुर... देवांच्या मदतीस चला तर नवसंदेशाने ओतप्रोत भरलेल्या या कवितेचें शेवटचें कडवें फारच काव्यमय व अर्थसूचक आहे. याहून अधिक उत्कट व ओजपूर्ण रीतीने या कवितेचा शेवट करता आला नसता.

“ देवासुरसंग्राम ” म्हणजे दैवी व आसुरी प्रवृत्तींचा झगडा पुरातन कालापासून चालत आला आहे. न्यायावर अन्याय मात करूं पाहतो अशी स्थिति समाजाच्या इतिहासांत अनेकदा दिसून येते. पण अशा वेळेला ऋषि, द्रष्टे, कवी वा शूर पुरुष आपल्या शुभ कल्पनांचें बळ पाठीशी घेऊन ठाम उभे राहतात व सामाजाला नव्याच्या प्रस्थापनेसाठी हाक घालतात ! केशवसुत

म्हणतात की, सद्यःकालीं तर अनिष्ट शक्तींचा फार जोर झाला आहे व त्या, देवांवर म्हणजे सत्कल्पनांवर मात करूं पाहत आहेत. दैवी प्रवृत्तींच्या साहाय्यासाठी—म्हणजेच देवांच्या मदतीसाठी—नवसमाज निर्मितीसाठी आपण सिद्ध झालें पाहिजे, असें ओजस्वी आवाहन केशवसुत येथें करीत आहेत, तें मराठी काव्यवाङ्मयांत अपूर्व व अजोड आहे.

‘ तुतारी ’ या कवितेच्या प्रथम आवृत्तींतिल हीं अधिक कडवीं केशवसुतांनीं परिष्करणाचे वेळीं गाळलीं:—

जुन्या धरेवर नव तरु सुंदर,
 जुन्या तरुवर नवी कळी ती,
 जुन्या कळ्यांतुनि फळें उपजतीं,
 फळांतून त्या नवरस गळती
 कां न म्हणावें मधुर खरोखर !

उंच अशा बैसुनि तक्तावर
 एक वैभवा थोर भोगितो,
 धुळीमधें तो अन्य लोळतो,
 हाल न कुत्रा त्याचे खातो !
 काय असे ही स्थिती बरोबरं !

वंदुनियां ह्या देवांलागुनि
 धाई धाई मानव रडती !
 पायपोस त्यां हाणा सम्प्रति !
 देव कशाचे !—अश्रु जे पिती
 क्रूरतर न का ते असुरांहुनि !

रुधिरा दानव, अश्रूला सुर
 पिती; रक्त हे देहामधुनी

वाहे, अश्रू पण भेंदूंतुनि;
श्रेष्ठ अश्रु ते शोणिताहुनी,
असुरांहुनि हे देवचि असुर !

स्त्रीवर्गाला दास्यीं दडपुनि,
दासीपुत्रचि मानव होतो,
स्त्रीला अज्ञानांत ठेवितो;
परिणामीं दुर्दशेस जातो,
धिकार अशा चालीलागुनि !

पत्नीनिधनीं अन्य वरी नर,
परि पति मरतां स्त्रीचा, तीतें
बळेंचि देतो संन्यासातें
विसरुनि हें— जनिसाफल्यातें
आवश्य आहे संसृति भूवर !

पडली छाया मनुजाची जर
विटाळ होतो तर मनुजाला,
व्हावे स्नानचि सचैल त्याला;
काय म्हणावें या मूर्खाला !—
नरेंच केला हीन किती नर !

३१ : दोन बाजी

या कवितेची कल्पना सुप्रसिद्ध फ्रेंच साहित्यिक वि्हक्टर ह्यूगो याच्या
' Napoleon le petit ' या कवितेवरून सुचली असावी, असें मानतात.
मूळ फ्रेंच कवितेचें भाषांतर (इंग्लिशमध्ये केलेलें) तोर दत्त या बंगाली
कवयित्रीचें उपलब्ध आहे. अर्थात् दोन नेपोलियनप्रमाणे दोन बाजींची
तुलना एवढेंच मुळाशी साम्य. प्रत्येक कडव्याच्या पहिल्या कांही चरणांत

शूर नेपोलियनची स्तुति व शेवटच्या दोन ओळींत भ्याड नेपोलियनचा धिःकार अशी रचना मुळांतहि आहे. परंतु, पहिल्या बाजीरावाची स्तुति करतांना व दुसऱ्याचा धिःकार करतांना केशवसुतांच्या लेखणीला जें स्फुरण चढलें आहे व ज्या आवेशाने ती संचार करते तो या कवितेला स्वतंत्र काव्याचा दर्जा प्राप्त करून देण्यास समर्थ आहे.

कडवें ३ मध्ये 'भट' या शब्दाचे योद्धा व भटजी हे दोन अर्थ योजून कवीने कोटी लढविली आहे.

३२ : नवा शिपाई

नव्या युगाचा नवा सैनिक बनलेले केशवसुत शान्तीच्या व समतेच्या कल्पना येथे मोठ्या उत्साहाने व आवेशाने घोषित करित आहेत. मानवतेच्या विशाल भूमिकेवरून केशवसुत येथे बोलत आहेत. त्यांची वृत्ति उदार आहे. सारें विश्वच त्यांना आपलें वाटत आहे. मानवांतील भेदभाव नाहीसे झाले, संकुचित स्वार्थ सुटला तर आपसांतले विविध 'कलह' नाहीसे होऊन शान्तीचा लाभ होईल हेंच त्यांना सांगावयाचें आहे. मानवतेचें एक उदात्त स्तोत्र कवि गात आहे.

तेच पतित कीं जे आखडिती प्रदेश साकल्याचा—जे संकुचित दृष्टीने विचार करतात, व्यापक दृष्टि सोडून स्वार्थी बनतात तेच पतित होत; दोषी होत. साकल्य = संपूर्णत्व. तृणावृता भू—गवताने आच्छादिलेली भूमि. नीलांबर—निळें आकाश. एकांचि ओघ—फुलांमुलांशीं कवीने जोडलेलें एकतेचें नातें विशेष लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

पूजितसें मी कवणाला...तर मी पूर्वीं अपुल्याला—मी स्वतःच्या ठिकाणीं सारें विश्व पाहतों व त्या विश्व-त्मकतेची पूजा करतो. (केशवसुत व्यक्तीचें महत्त्व मानतात, पण तें एवढ्यासाठीच कीं व्यक्तीच्या द्वारे

मानवतेची पूजा साधतां येते. व्यक्तित्वांतून विश्वबंधुत्वाकडे जाणारें नातें केशवसुतांना अभिप्रेत दिसतें.)

अहंस्फूर्ति—मी कोणी आहे हें स्फुरण. **आंतसमचि निर्गुणतिलक**
...**प्रत्येक**—मूलतः मानव हा हलव्यांतील मूळ तिळांप्रमाणें सर्वत्र समानच असतो. पण त्यावर विविध संस्कारांचीं पुटे चढतात व तो अभिनिवेशी बनतो.
प्रेषित—दिव्य शक्तीचा संदेश सांगणारा.

३३ : निशाणाची प्रशंसा

मानवी मनाची उंचावर जाण्याची जी धाव असते तिचें प्रतीक म्हणजे निशाण; हें निशाण म्हणजे मानवाने निसर्गावर व इतरत्रहि संपादन केलेल्या विजयाचें द्योतक असें चिन्हच होय. प्रस्तुत कवितेंतील शेवटच्या चार पंक्ती फार महत्त्वाच्या वाटतात. आपली कविता मिळमिळीत असें रडवें गाणें नाही याची ग्वाही केशवसुत या ठिकाणीं देतात व खणखणीत शब्दांत सांगतात—

“संसारा मी समर गर्णी, उचलुनि म्हणुनि निशाण
साद घालितों—“योद्धे हो ! झटुनि भिडुनि द्या प्राण”

पटरखंड—कापडाचा तुकडा. **अवजार**—शीड. **देवायतन**—देऊळ.
प्रोत्साहक—विशेष उत्साह देणारा. **वीर्य**—पराक्रम. **रंडागीत**—रडवें गीत.

३४ : गोंफण केली छान !

काठिण शब्द या धोंड्यांनीं करितों हाणाहाण...सामाजिक जाणीव तीव्रतेने व्यक्त करणाऱ्या केशवसुतांच्या ज्या कविता आहेत, त्यांत मनांतील उसळता प्रक्षोभ व्यक्त करण्यास, केशवसुतांनी कित्येकदा अर्थघन परंतु दिसावयास खडबडीत अशा शब्दांची योजना केली आहे, हें या कवितेंत दिसतें.

वैर त्यांला...जे गरिबी शिकवितात बालांस—नव्या पिढीला गरिबी म्हणजे मनाची गरिबी, मनाची लाचारी, जे शिकवितात त्यांचा कवीने धिःकार केलेला आढळतो.

३५ : उगवत असलेल्या सूर्यास

निसर्गास अनुसरण्याची केशवसुतांची वृत्ति या अगदी आरंभकालांतील कवितेंतहि दिसून येते.

त्वत्तुरंग—तुझे घोडे. हिम—दंभ. कवळुनि करजालें... इ. तिसऱ्या श्लोकांत 'समासोक्ति' अलंकार साधण्याचा यत्न दिसतो. 'भूमि ही नायिका व तिच्या विकसित-तरुमाला-केशपंक्तीत आपल्या तांबड्या प्रकाशाचा गुलाल उडविणारा नायक' म्हणजे सूर्य यांची सूचना या श्लोकांत केलेली आहे.

३६ : अढळ सौंदर्य

अढळ म्हणजे ज्याला ढळ पोचत नाही असें—म्हणजेच अविनाशी, सौंदर्य निसर्गांत आढळतें असा कवीचा दृढ विश्वास आहे. व्यवहारी जगांतला तोचतोपणा कंटाळवाणा होतो पण निसर्गाचें मात्र तसें नाही ... तो आपणास नेहमीच मोहवितो.

संभ्रम—उल्हास. चोज—कौतुक "असे अनुभव कीं...चोजें"—व्यावहारिक जगांत ज्या गोष्टींमुळे एकदा आनंद प्राप्त होतो त्या गोष्टींमुळे पुन्हा तितकाच उत्कट आनंद प्राप्त होत नाही. निसर्गातील सूर्य-तरु-खग हे मात्र अनुक्रमें स्वतःची कांति (तेज), फुलें व गायन यांनी आपलें चित्त नेहमीच वेधून घेतात.

३७ : एक खेडें

एक साधी पण सहजसुंदर कविता. अंतःकरणांत स्फुरलेल्या भावना प्रामाणिकपणे येथे व्यक्त केल्या आहेत. खेड्याचें नैसर्गिक व अव्याजमनोहर

सौंदर्य कविमनास भुरळ पाडतें. तेथील तें निवान्त, निश्चिन्त व निर्मत्सर जीवन केशवसुतांना आदर्श वाटतें. त्यांचें मन तेथे क्षणभर एकरूप होऊन रमून जातें. केशवसुतांचें लहानपण ' वळणें ' या कोंकणांतील खेडेगांवीं गेलें, हें या कवितेच्या संदर्भांत ध्यानांत घेण्याजोगें आहे.

मिजासी- नाजूक प्रकृतीचा. चाडी- (चाड) इच्छा. रखाडी-राख.
कदन- युद्ध, कत्तल. नेच्छूं- न इच्छूं.

३८ : पुष्पाप्रत

जगांत कांहीतरी उदात्त, दिव्य कृत्य करून दाखविणाऱ्या फुलाबद्दल कवीस सादर आकर्षण वाटतें. त्याच्या जीवनापासून मानवास पुष्कळच शिकतां येण्याजोगें आहे असें कवि म्हणतो.

चारुता- सौंदर्य. ' स्वोपयोगवद्धतेमधून....सुटून '— स्वतःच्याच उपयोगाकडे लक्ष देऊं नकोस, असा भावार्थ. तूर्ण- लवकर.

३९ : भृंग

गुंजारव करणारा भृंग हा सृष्टीचा कवीच आहे. त्याचें गाणें आनंदाने परिपूर्ण भरलेलें आहे. गुड् गुड् गातांना त्यास कशाचें भान नाही ! आम्ही मात्र स्वतःस कवि म्हणवीत असलों तरी अपूर्ण आहोंत, सुंदरतेंतहि आम्हांला वैगुण्यें दिसतात.... हा मुख्य भाव या कवितेंत प्रकट झाला आहे.

सृष्टी कवयित्रीच दिसे... अरुणोदयाच्या वेळीं थोडा प्रकाश व थोडा अंधाराचा अंश असतो. कवीच्या मनांतहि कांही उज्वल व कांही अंधुक अशा भावच्छटांचें विश्व असतें. म्हणून सकाळच्या वेळीं सृष्टि ही एखाद्या कवयित्रीप्रमाणेच दिसते. (कळ्या म्हणजे या सृष्टि-कवयित्रीच्या ' कल्पना ' ; त्यांतील सुगंध म्हणजे काव्यांतील ' रस ' आणि भृंगाचा गुंजारव म्हणजे सृष्टीचें ' काव्य 'च होय !)

नरवाग्-माणसाची वाणी. श्रुतिवैचित्र्य-कानाला सुखविणारी रचना. अस्मद्गान-आमचें गाणें, आमची कविता. अस्मदीय-आमच्या. कुसें दिसणें-दोष दिसणें. अले-हे भृंगा. (मूळ शब्द अलि, भृंग) गुड-हें तन्मय वृत्तीचें एक शब्दरूप प्रतीकच कवीनें योजिलें आहे. प्रीति, चारुता, आनंद.... प्रेम, सौंदर्य व आनंद हीं मूल्यें केशवसुत महत्त्वाचीं मानतात.

प्रस्तुत कवितेची व बालकवींच्या 'निर्झरास' या कवितेची तुलना करून पाहण्याजोगी आहे. दोन्ही कवितांचा घाट वेगळा असला तरी आशयांत कांहींसैं साम्य आहे. "गा तूं गा नादी भ्रमरा । मी गणमात्रा जुळणारा" या चरणांची बालकवींच्या "काव्यदेविचा प्राण खरा । तूंच निर्झरा ! कवीश्वरा ! मी कवितेचा दास मला । कवी बोलतीं जगांतला" या ओळींशी समानता दिसते. प्रीति, चारुता, आनंद यांना केशवसुत महत्त्व देतात तर बालकवी प्रेम, शांति व सौंदर्य या त्रयीचा उल्लेख करतात.

४० : पर्जन्याप्रत

ही सर्व कविता म्हणजे स्वभावोक्ति अलंकाराचें एक सुरेख उदाहरण आहे. तथापि, केवळ निसर्गवर्णन हा या कवितेचा विशेष नव्हे. उन्हाळ्याच्या तीव्र दाहाने सारी पृथ्वी व्याकुळ झाली आहे, पावसाच्या आगमनाची सारेच जण प्रतीक्षा करीत आहेत; विशेषकरून शेतकरी त्याची फार वाट पाहत आहेत. तेव्हा पावसाने आता विलंब न लावतां, झंझावातरूपी घोड्यावरून गर्जना करीत यावे, अशी त्यांस करुणार्त हाक दिली आहे. हिच्यांतच या कवितेचें खरें सौंदर्य सांठविलेलें आहे.

लंकेवरूनिया-लंकेकडून, आग्नेयेकडून. दर्दुरपती-बेडूक. खद्योतिका - (खद्योत) काजवा. तती-ओळी. मार्गाप्रती ईक्षती-वाट पाहतात (संस्कृतप्राय शब्दयोजना). झंझावातहय-वादळरूपी घोडा.

४१ : संध्याकाळ

या कवितेंत आरंभी संध्याकाळचें विविधरंगी चित्रण आलें आहे. कवितेच्य शेवटी मात्र केशवसुतांची उदासवृत्तीच प्रकट झाली आहे. संध्याकाळचा समज हा सर्वांना सुखी करणारा व प्रणयीजनांना विशेष उत्कंठित करणारा खरा परंतु आपण घर सोडून दूर असल्यामुळे, प्रणयीजनांच्या दूरत्वामुळे आपल्या वृत्ति उदास असणें स्वाभाविकच आहे, अशा आशयाचे प्रामाणिक विचार कवि व्यक्त करीत आहे.

मस्तिष्कापिंड-मस्तक. अक्षयमोक्षसिन्धुलहरी-सतत टिकणाऱ्या मोक्षरूपी सागराच्या लाटा. युवे-तरुण. उषीं-उषःकाली. कुमुद-चंद्र विकासी कमळ.

४२ : वातचक्र

शब्दांना नवें सामर्थ्य प्राप्त होण्यासाठी ते वादळास अर्पण करण्याची भावना या कवितेंत दिसते. स्वतःलाहि ते वादळाबरोबर झोकून देतात, याचें कारण नवसामर्थ्यप्राप्तीची इच्छा हेंच होय.

वातचक्र-वावटळ, वादळ. मरुद्गण-वारा, वाऱ्याच्या लहरी. (एक देवतावर्ग). पर-लहान पीस. निजधाम-मूळचें वसतिस्थान. जगद्द्रुम-जगरूपी झाड.

४३ : सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि

कलावंताच्या दिव्य दृष्टीला सृष्टीतील सुप्त सौंदर्यतत्त्वाचा साक्षात्कार होत अततो. ' जें न देखे रवी । तें देखे कवी ' अशी म्हणच आहे. कवीला आपल्या ठायीं असलेल्या अलौकिक सौंदर्यदृष्टीची जाणीव एकदा कशी झाली तें येथे सांगितलें आहे. संस्कृत वाक्यरचनेचा वापर ' प्रौढता ' आणण्यासाठी असावा.

प्राची दिशा- पूर्व दिशा. तुषारपटल- दंवाचें वस्त्र. पश्यात्रास्मि-
 'पश्य अत्र अस्मि' हा मी येथें आहे, पाहा. 'भो ! कुत्रासि ?' अरे तूं
 कुठे आहेस ? 'कुत्राप्यास्मि च सर्ववस्तुषु' हें त्या सौंदर्यतत्त्वाने दिलेलें
 उत्तर आहे. मी कुठेंहि आहे; सर्व वस्तूंमध्ये आहे. जरा करीत मनना...
 नन्तर- मी थोडा वेळ मनन करीत राहिलों. या चरणांतील 'जरा' हा
 शब्द गद्य वाटतो. आघात मी वोपिले- (टाकीचे) घाव घातले.

४४ : पुष्पाप्रत

निसर्गसौंदर्याने प्रफुल्ल होण्यापेक्षा तत्त्वचिंतनाकडेच झुकणारी कवींची
 प्रवृत्ति. या कवितेंत प्रकर्षाने दिसते. फुलाच्या चिरतरुण भासणाऱ्या दिव्य
 सौंदर्याचें गुणगान कवीने या कवितेंत केलें आहे. त्या फुलाच्या सुंदर व
 आनंदी विश्वाच्या तुलनेने आपलें स्वतःचें मन व जीवन किती दुःखभोगी
 आहे हें कवि सांगत आहे. प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष यांनी "हें काळीज
 जाळणाऱ्या अशान्तीचें गाणें आहे" असें या कवितेविषयी म्हटलें आहे.

'परि मम भाळीं ढग...डवरलाहे...' माझ्या कपाळीं दुःखच दुःख
 लिहिलेलें आहे. भास्वान्-सूर्य. पक्षिमुखांही-पक्ष्यांच्या मुखांतून (पक्षिमुखें
 + ही. 'ही' हा जुन्या कवितेंत वापरण्यांत आलेला तृतीयेचा प्रत्यय.)
 घास-रहिवास. सौभाग्य-सुभगपणा; सौंदर्य.

४५ : क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास

प्रतिभावंताला अनेक दिव्य कल्पना जाणवत असतात, अनेक दिव्य भास
 होत असतात. मात्र ते सारेच तो साकार करूं शकतो असें नाही ! व्यवहारी
 जागहि कलावन्ताची कलासभाधि मधेच भंगून टाकते... कलावन्तांच्या
 अन्तर्दृष्टीपुढे तरळून जाणारे सर्व 'भास' जर ते साकार करूं शकतील
 तर पृथ्वीला स्वर्गासारखें दिव्य स्वरूप प्राप्त व्हावयास उशीर लागणार नाही.

आत्माराम— कलावन्ताचा आत्मा. निर्वाण तो पावला.—तो परम आनंदित झाला. अन्तर्हित—गुप्त, अदृश्य. आका—व्यवहारी जग.

४६ : आहे जीवित काय ?

या कवितेंतील पहिल्या श्लोकांत जीवितविषयक सनातन प्रश्न विचारले असून, दुसऱ्यांत जीवन अगदी सत्य आहे; व जो परमेश्वरनिष्ठ आहे त्याला सुखाचा व आनंदाचा मार्ग सांपडतो हें सांगितलें आहे. केशवसुत परमेश्वरनिष्ठ होते हें या लहानशा कवितेंत दिसून येते.

जीवित्व साचें असें:— जीवन हें स्वप्न, भास किंवा बुडबुडा यांसारखें मिथ्या नसून तें सत्य आहे. आनंदनिधानशैलशिखर— आनंदाचा सांटाच असलेल्या पर्वताचें शिखर. (दीर्घसमासरचनेची केशवसुतांची हौस येथें दिसून येते.)

४७ : सतारीचे बोल

‘ सतारीचे बोल ’ या कवितेशीं सदृश अशी कविता म्हणून ड्रायडनच्या “ Alexander’s Feast or The Power of Music ” या कवितेचा उल्लेख केला जातो. संगीताचा मनावर होणारा परिणाम दोन्ही कवितांत वर्णिलेला आहे. ड्रायडनच्या कवितेंत Lyre या तंतुवाद्याचा उल्लेख आहे तर केशवसुतांनी सतारीचा उल्लेख केला आहे. वादकाने क्रमाक्रमाने भिन्न भिन्न प्रकारचें स्वरसौंदर्य कसें निर्माण केलें व त्याचा मनावर कसकसा परिणाम होत गेला ही मध्यवर्ती कल्पना दोहोंत अगदी समान आहे. तथापि, “ मूळ कल्पना परकीय, पण कविता अगदी स्वतंत्र म्हणतां येईल ” या प्रा. रा. श्री. जोग यांच्या मताशीं कोणीहि सहमतच होईल.

कांही साम्यतादर्शक चरण पुढे देत आहो.

He chose a mournful Muse

Soft pity to infuse

(कण्ठारसपूर्व गति माझ्या श्रवणा आकर्षून घेते)

And tears began to flow

(लोचनांतुनी तोय कितिकदा....आले)

...Added length to solemn sounds

(शांत वाजली गती शेवटीं....)

खन्ती-चिन्ता. जड-नीरस, उदास. कारण आंतिल... धरिते प्रीति-
मन विषण्ण असेल तर बाहेरच्या जगांतील भीषण वातावरणहि बरें वाटूं
लागतें. ध्वनिजाल- सतारीच्या स्वरांचें जाळें. स्ववशता-(स्व + वश +
ता) स्वतःवरील ताबा. करांजली- हाताचा तळवा. गद- रोग, दुःख.
गती- गत; तंतुवाद्यावर वाजविलेला विशिष्ट स्वरसमूह. शांत वाजली गती
शेवटीं.... या कडव्यांतील शांत शब्दाची पुनरुक्ति मनावर इष्ट तो परिणाम कसा
घडविते हें पाहण्याजोगें आहे. तसेंच, या साऱ्याच कवितेचा रचनाबंध केशव-
सुतांच्या परिपक्व शैलीचा निदर्शक आहे. कवितेइतकेंच भावनांचें उन्नयन
करणान्या अन्य कलांचें महत्त्वहि केशवसुतांना किती वाटत होतें याचाहि
प्रत्यय या कवितेंत येतो.

४८ : फुलपांखरूं

‘ पुष्पाप्रत ’ या कवितेप्रमाणेच निसर्गदर्शनाने चलित होणारा चिंतन-
प्रवाह याहि कवितेंत दिसतो. फुलपांखरांचें जीवन आनंदाचें व निश्चित-
पणाचें तर आम्ही मानव मात्र नेहमी विवंचनांत व चिंतेमध्ये गढलेला
असतो हा विचार प्रस्तुत कवितेंत सूचित झाला आहे. फुलपांखराची आनंद-
मय वृत्ति अमर आहे, हाच विचार शेवटीं शेवटीं आलेल्या कडव्यांत (सर्व

विनाशी....) आलेला आहे. या कवितेवर शेले या इंग्रज कवीच्या To a Skylark या सुप्रसिद्ध कवितेची छाया दिसते. या कवितेंतील तिसऱ्या व चौथ्या कडव्यांतील उपमा शेलेच्या उपरोक्त कवितेंतील कांही कल्पनांशी सदृश वाटतात.

तरल कल्पना जशी कवीची
सुंदर विषयावरुनी साची....

‘ Like a poet hidden
In the light of thought ..’

या मुग्धेची जैशी वृत्ती
पतिसहवासस्वप्नांवरती

“ Like a high-born maiden
In a palace tower
Soothing her love-laden
Soul in secret hour ”.

अर्थात् केशवसुतांची उपमासृष्टि ‘ भारतीय ’ वाटते हें मान्य केलेंच पाहिजे. पुष्पराग— फुलांतील केसर. मुग्धा—निष्कपट स्त्री. पुष्पपतंग-स्थिति—(पुष्प + पतंग = फुलपांखरुं) फुलपांखरासारखी आनंदी मनःस्थिति. खररूप—प्रखर स्वरूप. फुलपांखरुं....मरण पाहिलें आहे कां कोणी ?— फुलपांखराचा मृत्यु, म्हणजेच लक्षणेने फुलपांखराच्या आनंदी वृत्तीचा लोप झालेला कोणी कधी पाहिला आहे काय ?

४९ : म्हातारी

वाऱ्यावर तरंगत जाणारी ‘म्हातारी’ पाहून कवीचें मन स्वैरपणे कल्पना-विश्वांत विहार करूं लागलें. कवि आपल्या कन्येस घेऊन दाराशी उभा होता. उडणारी म्हातारी पाहून ती मुलगी हंसू—खिदळू लागली. तिला पकडण्याचा

प्रयत्न करूं लागली. तें दृश्य पाहून कवीच्या मनावरील व्यवहाराचें जड दडपण दूर झालें. त्याचें मन म्हातारीशीं बोलूं लागलें....

‘म्हातारी’ मुलीच्या मनांत जो निर्मळ आनंद निर्माण करते तो पाहून कवीला म्हातारीच्या स्वरूपाविषयीं नाना कल्पना सुचतात. अक्षय तारुण्य भोगणाऱ्या यक्षिणीच्या कुंजांतून ती येत असावी : ती मधुर गायन करणाऱ्या गंधर्वाचें वहान असावी : ती अज्ञातांतला ध्वनि वा आकाशपुष्पच असावी इ. कल्पना. कवीने केल्या आहेत. तिचें अद्भुत, गूढ रूप कवीचें मन दिव्य वातावरणांत नेऊन सोडतें हें विशेष.

संस्मृतीचें दडपण— संसाराचा भार. वयस्कता— प्रौढ वय. मुग्ध— मधु—बाल्यां— गोड व अल्लड अशा बाळपणांत. जनि— जन्म. मृति— मरण. अजामर— (अज + अमर) जन्ममृत्युरहित. तदृच्छा— दैवगति. खपुष्प— आकाशांतील फूल. परोक्ष—डोळ्यास न दिसणारें. गणमात्रातें जोडणें— कविता करणें.

५० : हरपलें श्रेय

आपलें श्रेय म्हणजे ईप्सित, इच्छित गोष्ट, इष्ट गोष्ट. आपणांपासून दूर गेल्यामुळे—हरवल्यामुळे झालेली मनाची तगमग या कवितेंत वर्णिलेली आहे. या कवितेच्या आशयाविषयीं टीकाकारांनीं विविध मते प्रकट केलीं आहेत. कोणी तिच्यांत जीवात्म्याची परमात्म्याच्या मीलनाविषयीची उत्कट तळमळ आहे असें म्हणतात, तर कोणी ही कविता प्रतिभा नामक मोहक शक्तीस उद्देशून लिहिली असावी असें मत पुढे मांडतात. कोणी स्वातंत्र्येच्छु स्त्रीचा स्वातंत्र्या-करितां मनाशीं चाललेला झगडा तिच्यांत अभिप्रेत आहे असें समजतात. तर सृष्टीच्या दिव्य रूपाच्या दुर्लभ दर्शनाचा ध्यास या कवितेंत उमटला आहे असेंहि कोणी मानतात. संसाराचें ओझें हळूहळू ईश्वराचें माहेर (सहवास-सुख) आपणांपासून दूर करते असाहि अर्थ कांही टीकाकारांनी मानला आहे.

वास्तविक, कवीने आरंभी दिलेली टीप पुरेशी समाधानकारक आहे असें वाटते. “ उदात्त बुद्धीला संसारांत राम नाही ” हे कवीचें म्हणणें हेंच सुचवितें की, नित्य नैमित्तिक कर्मकांडाने भरलेल्या रोजच्या संसारांत, कोणत्या तरी उदात्त गोष्टीचा ध्यास घेतलेल्या मनाला तितकीशी गोडी वाटत नाही. परंतु याहून थोर आनंद उपभोगण्याचें सामर्थ्य असूनहि तें मन नाना प्रकारच्या बंधनांनी जखडलें जातें ! त्यांतून सुटून तें आपल्या इच्छित आनंदापर्यंत चटकन पोचूंच शकत नाही. एक प्रकारचा ‘ दिव्य असंतोष ’ हाच वरीलसारख्या उदात्त ध्येयामागे लागलेल्या ध्येयवाद्यांना किंवा कलावंतांना मग साथी होतो !

प्रस्तुत कविता ही वर्डस्वर्थच्या— Ode on Intimations of Immortality या सुप्रसिद्ध कवितेवरून सुचली असावी असें सांगितलें जातें. “ हरपलें श्रेय ’ या कवितेंत केशवसुतांना स्वतःच्या मनोवृत्तीचें चित्र जेवढें अभिप्रेत असेल, तेवढेंच Wordsworth च्या कवितेचें रूपांतर अभिप्रेत असावें असें वाटतें ” असें प्रा. रा. श्री. जोग यांनी म्हटलें आहे. (‘ केशवसुत : ’ पृष्ठ १२५)

(१) पहिल्या दोन कडव्यांत, बाल्यांत जो आनंद व जो निरागसपणा होता तो (किंवा तत्सदृश जीवनांतलें कांही) हरपल्याचा खेद कवीने व्यक्त केला आहे. वर्डस्वर्थनेहि—

The things which I have seen I now can see no more.
असें म्हटलें आहे. बाल्यांतील परोपरीचा आनंद वर्णन करून तो म्हणतो—

Whither is fled the visionary gleam ?

Where is it now, the glory and the dream...

Heaven lies about us in our infancy हें कविवचन तर सुविख्यातच आहे.

(२) हरपलेल्या श्रेयाची कांही साक्ष निसर्गाच्या सान्निध्यांत पटते हाहि विचार वर्डस्वर्थच्या कवितेंत आला आहे.

O joy, that in our embers
Is something that doth live
That nature yet remembers
What was so fugitive.

(३) ‘ High instincts ’ चा उल्लेख ‘ उदात्त बुद्धीच्या ’ उल्लेखाची आठवण करून देतो.

(४) वर्डस्वर्थच्या उपरोक्त कवितेंतील आशय भारतीय मनाला चटकन आकलन होणारा व आवाहन करणारा आहे. अर्थात् कवितेच्या उत्तरार्धांत केशवसुतांनी जी मनाची जीवघेणी तळमळ व्यक्त केली आहे ती त्यांच्या मनाच्या मुशीतूनच प्रकट झाली हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. तो केशवसुतांचाच आत्मानुभव वाटतो.

५१ : फुलांची पखरण

केशवसुतांच्या कवितांमध्ये रचनेच्या व आशयाच्या दृष्टीने अगदी वेगळ्या थाटाची वाटणारी अशी ही कविता आहे. सकाळची पुण्यमय सुंदर वेळ व त्या वेळेला उमललेली फुलांची रमणीय सृष्टि यांचें आकर्षण कवीला कांही वेगळेंच वाटतें व तो इतरांनाहि सांगतो—

“ म्हणुनि, असे जों बहर तोंवरी टिप् फुलें टिप् ! ”

‘ प्रीति आणि आशा ’ या दृष्टीसमोर खेळत आहेत तोंपर्यंतच जगांतील सुखाचे क्षण टिपले पाहिजेत, हा जीवनविषयक नवीन दृष्टिकोण कवि सांगत आहे—

“ किती सकाळ ही सुंदर । जसें मुलींचें माहेर,— ” ही साधी पण रमणीय उपमा ध्यानांत राहते.

सकाळ जाइल संपून । मग तापेल तें ऊन—याचा अर्थ कांही टीका-कारांनी सकाळ म्हणजे बालपण किंवा तारुण्य संपेल व व्यवहाराचा काच सुरू होईल असा केला आहे; पण सकाळ या रूपकाचा “ आनंदमय जीवन-काल ” असा अर्थ घेणे उचित होईल.

“ मग धन्दे कराल ” ही गद्य व नीरस ओळ या कवितेच्या सौंदर्यास बाधा आणते.

५२ : घड्याळ

घड्याळाच्या रूपाने, क्षणाक्षणाने निघून जाणारा काळ आपणास कांही उपदेश करीत आहे,— शिकवीत आहे.

“ आला क्षण, गेला क्षण ” असे म्हणत काळ जणू स्वतःशी गात आहे ! मानवाने कर्तव्यतत्पर व्हावे, सत्कृति करावी हें मुख्यत्वेकरून घड्याळाचें सांगणें आहे.

“The old clock on the stairs ” या लॉगफेलोच्या कवितेशी प्रस्तुत कवितेचें कांही बाबतीत साम्य आहे. “ For ever—never; Never—for ever ” हें लॉगफेलोच्या कवितेंतील ध्रुपद ‘ आला क्षण गेला क्षण ’ या ध्रुपदाशीं समानच वाटते. ‘ नवरीला वर योग्य मिळाला ’ या-सारखाच एक उल्लेख इंग्रजी कवितेंत आहे. केशवसुतांची कविता इंग्रजी कवितेहून अधिक उपदेशपर वाटते.

५३ : दंवाचे थेंब

साध्या विषयांतून मोठ्या आशयाकडे जाण्याची केशवसुतांची प्रवृत्ति या कवितेंत आढळते. आईचें वात्सल्य व तिचें गतबाळांविषयीचें मनांतील परम दुःख केशवसुतांनी ध्वन्यर्थाने सहज सूचित केलें आहे.

हिमकण- दंवाचे थेंव. कुतुक-जिज्ञासा. (हे एकदोन शब्द सोडल्यास बाकीची कवितेंतील शब्दरचना अगदी सोपी व मुलाच्या व आईच्या तोंडीं स्वभाविक वाटेल अशीच आहे.)

५४ : रांगोळी घालतांना पाहून

या कवितेंतील उदात्त रमणीय वातावरण रसिक मनाला मोहिनी घालणारें आहे.

बालार्क-(बाल + अर्क) सकाळचा सूर्य. नेत्रोत्सवा-नेत्रास आनंद देणारी. शुभमुखी-सात्त्विक चर्या असलेली. मदभ्यन्तरीं-माझ्या अंतःकरणांत. स्वर्भूसंगम-स्वर्ग आणि भूमि यांचें मीलन.

आदित्यादिक आकृती सुचविती....रांगोळींतील आदित्य (सूर्य) नक्षत्रमाला इ० दिव्यत्व सुचवितात : स्वास्तिक हें धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांतील सफलता सुचवितें. सारसैं (कमळें) शोभेसाठीं आहेत तर फुलें प्रेमाची द्योतक आहेत. या सर्वांहून मनोहर कल्पना म्हणजे रांगोळीने काढलेलें चक्र - सुदर्शन चक्र - असैं सुचवितें कीं, या अंगणांत श्रीहरीची, परमेश्वराची उपस्थिति आहे.

उपचारिका- आदरसत्कार करणारी स्त्री. कृति-धन्य. किल्मिष-पाप. सांकडें-संकट. लोभक्षोभजय-लोभ व राग हे विकार जिंकणें. साध्याहि विषयांत-.... हा चरण मराठींत जणूं सुभाषित होऊन राहिला आहे, केशवसुतांना स्वतःलाहि रांगोळीसारख्या दैनंदिन साध्या विषयांतहि महान् आशय गवसला. स्वर्गसम्पत्ता-स्वर्गासारखी दिव्य व उज्ज्वल स्थिति.

५५ : पद्यपंक्ति

त्रोटक पण अर्थगौरवाने भारावलेल्या ओळी या कवितेंत आढळतात ' द्वितीय पुरुषीं हे जोडीं । प्रथम पुरुष तो सोडुनियां ॥ ' " जें ज्ञान

संपादन केलें त्याचा स्वतःपेक्षा इतरांसाठी उपयोग कर ” ही शिकवण कवीस फार महत्त्वाची वाटते.

५६ : विद्यार्थ्यांप्रत

महती—मोठेपणा. सच्छील—(सत्+शील) शुद्ध चारित्र्य. नृपवेत्र—राजदंड. नव्या शब्द—नवी कल्पना, नवें ज्ञान. ‘जग हें बदलायाचें’—उद्यांची नवी पिढी नव्या ज्ञानाने जग बदलून टाकील असें केशवसुतांना वाटतें.

५७ : उत्तेजनाचे दोन शब्द

केशवसुतांचा दुर्दम्य आशावाद व प्रयत्नवाद या कवितेंत दिसून येतो.

५८ : दिवस आणि रात्र

या कवितेंत व्यवहारी जगाचा साक्षीदार दिवस व चिंतनशील मनाला जागविणारी विचारप्रेरक रात्र यांचो विषयी कवीने कांही चिंतनीय विचार मांडले आहेत. हे विचार कवि केशवसुतांच्याहि एकान्तप्रिय, मननशील व आत्मरत वृत्तीचे द्योतक आहेत असें म्हणतां येईल. वरवर केवळ विरोधात्मक वाटणाऱ्या या कवितेंत कितीतरी सखोल आशय भरला आहे. “ या निशासर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । ” या गीतेंतील सुप्रसिद्ध वचनाची ही कविता वाचतांना आठवण होते. दिवस आणि रात्र यांच्या सांकेतिक चित्रणाहून केशवसुतकृत चित्रण किती आगळें व अभिनव आहे !

ऊर्वी—पृथ्वी.

५९ : मूर्तिभंजन

केशवसुतांनी या कवितेंत, ‘आम्ही रूढीरूपी मूर्ती फोडून टाकूं’ असे त्वेषाचे उद्गार काढले आहेत. रूढीरूपी मूर्तीच्या पोटांतच खरा आचारधर्म (रत्नामाणकांप्रमाणे) लपलेला आहे; व बाह्यता मात्र दंभ माजला आहे !

म्हणूनच सुधारक लोक अशा मूर्ती फोडूंच इच्छितात. अर्थात् ते त्या विकून टाकणार नसून परत नव्याने जोडणार आहेत. म्हणजेच जुन्यांतून नवें समाज-जीवन ते निर्माण करणार आहेत.

डोंगरीचे आम्ही द्राड आडदांड—हे बंडखोर सुधारकांना उद्देशून म्हटलें असावें. कैदाशीण—रुढीरूपी मूर्ति. खळी—खाच, खड्डा.

६० : झपूझा

झिम्मा खेळत असतां मुली तोंडाने ‘ जा पोरी जा ’, ‘ जा पोरी जा ’ असें म्हणत असतात. झिम्मा ऐन रंगांत आला असतां ‘ जा पोरी जा ’ चें जलद लयीमुळे “ झपूझा ” असें रूपान्तर होतें. त्या मुलींची जी तन्मयावस्था तिलाच केशवसुतांनी झपूझा असें नांव दिलें. त्या मनोवस्थेचेंच परोपरीचें वर्णन या कवितेंत आलें आहे.

आपणांस ‘ निरर्थक ’ वाटणाऱ्या गोष्टींतूनच थोर लोक जगाच्या कल्याणाच्या कल्पना बाहेर काढतात व अशा ध्येयमग्न थोर लोकांच्या मनःस्थितीचें चित्रण केशवसुतांना या कवितेंत अभिप्रेत आहे, असें कवितेच्या प्रारंभी कवीने जी टीप दिली आहे तीवरून दिसून येतें. मुळांत गूढगुंजनात्मक असलेल्या या कवितेचा अर्थ सुबोध होण्यास वरील आशयाची टीप कितपत सहाय्यक होते, हा प्रश्नच आहे. तथापि, महात्म्यांची मनःस्थिति कशी असते याचें शब्दद्वारा दर्शन घडविण्याची कवीची मनीषा होती, हें या टीपेवरून उघड होतें. “ महात्मा ” याचा अर्थ सुखदुःखातीत, उदात्त, स्वसंवेद्य व ब्रह्मास्वादस्वरूप अशा आनंदमय अवस्थेला जाऊन पोचलेला, असा घेणें उचित होईल. ‘ झपूझा ’च्या अंतःस्वरूपाबद्दल कांही समीक्षकांचीं मते पुढे दिलीं आहेत.

“ प्रतिभाशाली कलावंत व तत्त्वज्ञ व शास्त्रज्ञ यांची जी उन्मनी अवस्था होतें तिचें काव्यात्मक रूप या कवितेंत चित्रित झालें आहे. ”

— रा. शं. वाळिंबे

“ हर्षखेद हे दोन्ही समूळ नष्ट झाले आहेत अशी उच्च अविकृत मनःस्थिति कल्पून, नंतर त्या स्थितीमध्ये असतां विश्वाच्या आदिअंताचा ठाव घेण्याला कवीची प्रतिभा या कवितेमध्ये सिद्ध झालेली आहे. ”

— सी. के. दामले

“ ज्या धुंदीचें हें चित्र आहे तिला रूढ अर्थाने समाधि म्हणण्याचें अथवा तिला वेदान्ताच्या चौकटीत बसविण्याचें कारण नाही.... हा अनुभव अलौकिक खराच, पण तो अज्ञा अर्थाने की संसाराच्या क्षुद्र उपाधीत आपण गुंतून पडतो त्या क्षणीं तो पुरा दुरावतो. पण त्या अनुभवाचा अधिकार कोणालाहि आहे.... अज्ञाताची ओळख ही केवळ थोड्यांची मिरास नाही. ”

— मं. वि. राजाध्यक्ष

व्यर्थी अधिकचि अर्थ दिसे.... लौकिक दृष्टीला निरर्थक वाटणाऱ्या गोष्टींतच खऱ्या प्रज्ञावंतांना व प्रतिभावंतांना खोल आशय आढळतो. पिसें— वेड. ज्ञात— जाणलेलें जें तें. (ज्ञात विश्वाच्या पलीकडेच, जें खरें जाणून घ्यावयाचें तें आध्यात्मिक रूप लपलेलें आहे.) चिद्घनचपला—चैतन्यरूपी मेघांतील वीज, दिव्य प्रतिभाशक्ति. नांगरल्याविण भुई बरी...— अज्ञाताचा प्रदेश (हजारांतून एखादा या अज्ञात प्रदेशांत, सनदी शेतकऱ्याप्रमाणे शेती करूं शकतो...तेथील सौंदर्य हजारांतून एखाद्याच्याच हातीं येतें. मनुष्याणां सहस्रेषु काश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ! या गीतावचनाची या ठिकाणीं आठवण व्हावी.) वनमाला— अज्ञातांतील सौंदर्य. पुरुषाशी त्या रम्य अति । नित्य प्रकृति क्रीडा करिती...ज्ञानाचा खरा हेतु पुरुषप्रकृतीचें स्वरूप जाणून घेणें हा होय. सांख्य तत्त्वज्ञानाप्रमाणे प्रकृति व पुरुष हीं दोन मूलतत्त्वे आहेत. पुरुष चैतन्ययुक्त पण निर्विकार आहे. प्रकृति अचेतन आहे (सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः ।) तथापि पुरुषसंयोगाने प्रकृति सचेतन होऊन सृष्टिकार्य चालवते. हा प्रकृति—पुरुषभेद जाणणें म्हणजे मोक्ष होय (ज्ञानान्मुक्तिः ।) वाडेंकोडें—मोठ्या आवडीने. खपुष्प— (ख+पुष्प) आकाशाचें फूल.

परिशिष्ट १

कविवर्य केशवसुतांचें एक पत्र

श्री

धारवाड, ता. १।२।०५

सा. न. वि. वि.

तुमच्या कविता मागेंच पावल्या. त्या बऱ्या आहेत. पण मनोरंजनकारांकडे पाठविण्याचा उपयोग होईल असें वाटेना म्हणून मजजवळच आहेत. तसें तुम्हांस कळवावयाचें, पण माझे म्हणणें तुम्हांस कसें काय रुचेल अशी शंका आल्यानें लागलेंच लिहिलें नाहीं. आणि एकदां मागें पडल्यानें लिहिण्याचें आजवर राहून गेलें. त्याची माफी असावी.

तुमच्या कविता लिहिण्याचा उद्योग फार दिवसांचा असावा असें दिसतें. करितां तुम्हांस सूचनार्थ कांहीं लिहावें म्हणतों. पण माझा तसा अधिकार नसल्यानें मन शंकित होतें. तरी ज्या अर्थीं तुम्ही मजकडे आलां त्या अर्थीं मला काय वाटतें तें कळविण्याचें माझे कर्तव्य म्हणून लिहितों.

नवीनच पद्यलेख लिहिणारास ते आपले लेख फार आवडतात. आणि ते प्रसिद्ध व्हावे अशी फार उत्सुकता असते. पण ती त्यानें प्रथम दावणें इष्ट असतें. कांहींतरी आणि कसेंतरी लिहिलेलें प्रसिद्ध करण्यांत काय अर्थ ? बाकी तुमचा नवीन यत्न ध्यानांत घेऊन पाहिलें असतां तुमचे लेख पुष्कळ चांगले आहेत. मी तर प्रथम फारच गच्चाळ लिहित असे. तुमच्याइतकें चांगलें लिहिण्याचेंहि मला साधत नसे.

चारचौघांत जावयाचें तर आपले कपडे स्वच्छ व नीटनेटके असणें जरूर असतें. त्याप्रमाणेंच पद्यलेखन प्रसिद्धीस आणावयाचें तर जपून शुद्ध लिहिलें पाहिजे. त्यांत ऱ्हस्वदीर्घांची ओढाताण होईल तितकी करून टाळलेली पाहिजे. व्याकरणाचे नियम पूर्णपणें पाळलेले पाहिजेत. भाषासंप्रदाय आणि

छंदःशास्त्राचे नियम यांची हेळसांड केलेली असणे उपयोगाचें नाही. ज्यांत वृत्तानियम पाळले आहेत, ज्यांत व्याकरणाची चूक नाही, शब्दांचीं रूपे शुद्ध आहेत अशीं पद्ये असतील तर तीं वाचण्यास लोक हातीं तरी धरतील. मग त्यांत शब्दसौष्टव किती आहे किंवा रसपरिपाक कसा उतरला आहे हा पुढला विचार.

तुम्हीं पाठविलेल्या पद्यांत वरीलपैकीं किती गोष्टींकडे लक्ष पुरविलें आहे हें तुमचें तुम्हीच पाहा.

पद्यलेख लिहावयाचे तर रिकाम्या वेळीं त्याखेरीज दुसरा कांहीं उद्योग आपणांस साधण्यासारखा नाही असें असेल तर पुष्कळ अशुद्ध पद्ये लिहिण्यापेक्षां मोजकींच शुद्ध पद्ये लिहिणे उत्तम. उगाच नादीं भरून आपले संसारसंबंधीं सद्गुण मात्र गमावून घेणें यांत शहाणपणा नाही. कविता म्हणजे आकाशीची वीज आहे. ती धरूं पाहणारे शेंकडा ९९ आपणांस होरपळून मात्र घेतात. मी अशा ९९ वांपैकींच आहे; म्हणून म्हणतो भ्रमांत असाल तर जागे व्हा. तुमच्या अलीकडील पत्री चुक्या मी दुरुस्त कराव्या म्हणून तुम्ही लिहिलें आहे. त्यांत चुक्या पुष्कळ आहेत आणि कल्पनाहि म्हणण्यासारख्या अभिनव नाहीत म्हणून तो उद्योग करण्यास मन घेत नाही. स्पष्टोक्तीचा राग मानूं नका.

हल्लीं महाराष्ट्रांत ज्यास गद्याच्या चार ओळीहि जपून लिहितां येत नाहीत असे वृत्तदर्पण्ये कवि पैशापासरी झाले आहेत. अशांत आपली गणना करून घेऊं नका. वाणी ही फार मोठी देवता आहे. सामान्य देवतांच्या आराधनास सुद्धां फार जपावें लागते. मग या देवतेच्या आराधनास किती जपावें लागेल बरें !

तुम्हांस जगाच्या अंधारांत आपल्या बुद्धीचा किरण पाडणें आहे काय ? असेल तर तुमचें हृदय उल्लेळें आहे काय ? फाटलें आहे काय म्हणून मी विचारतो. कारण तो प्रकाश जेव्हां बुद्धि परावृत्त करून जगावर पाडतो तेव्हां अंधारांत चांचपडणारास वाट दिसूं लागते. एरव्ही कागदावर दिव्याचीं चित्रें

रंगवून “ अंधारांतून चालला आहां तर एव्हढा आमचा कंदील तरी घेऊन जा ” असें म्हणून आग्रहानें ते आपले दिवे म्हणजे दिव्याचीं चित्रें लोकांच्या हातीं देणारे स्वयंसेवक ऊर्फ स्वसेवक नाक्यानाक्यावर गर्दी करून उभे आहेत. त्यांच्या त्या दिव्यांच्या चित्रांनीं त्यांना काय किंवा कोणाला काय, वाट थोडीच दिसणार आहे ?

तुम्हांला स्वानंद पाहिजे आहे काय ? स्वानंद हें कवीचें उत्तम पारितोषिक होय यांत शंका नाही. पण खाज सुटली असतांना खाजविल्यानें जो आनंद होत असतो तसला आनंद काय कामाचा ? सगळे ऐहिक आनंद याच मासल्याचे आहेत. त्यांच्या परिणामीं हळहळच राहावयाची. तर उत्तम पारितोषिक असा टिकाऊ स्वानंद कसा मिळवावयाचा याचा विचार तुम्हीच करा. तो मिळूं लागला म्हणजे मजकडे किंवा कोणाकडेच पद्यलेख पाठविण्याची तुमची आतुरता जिरेल.

मला या बाता सांगणारा हा खुद्द चुटकेच खरडीत असतो तें कशाकरितां तर ? असा प्रश्न तुमच्या मनांत उद्भवणें साहजिक आहे. त्या लोकांस वाट दाखवूं पाहणारा आंधळा वाटाड्या किंवा लोकांस ब्रह्मज्ञान सांगणारा कोरडा पाषाणच मला समजा. पुढील ठेचा खाणारा मी मागल्या तुम्हांस सावधगिरीची सूचना देत आहे. तेवढी मनावर घ्या म्हणजे झालें. कळावें, लोभ असावा हे वि.

कृ. के. दामले

ता. क. तुम्हांला मोठें होण्याची इच्छा आहे काय ? असेल तर ती चांगलें होण्याच्या इच्छेच्या लगामीं पाहिजे आणि आपण चांगले आहो कीं नाही तें आईबापांच्या व घरांतील लहान-मोठ्या सर्व माणसांच्या मुद्रेंत प्रथम पाहिलें पाहिजे. असो.

कृ. के. दा.

* * *

टीप :- हें पत्र मृत्यूच्या आधीं सहासात महिने केशवसुतांनीं श्री. ज. वा. हर्षे (आनंदीरमण) यांना लिहिलें होतें.

अनेकांच्या दृष्टिकोनांतून केशवसुत

“ आजचा प्रयत्नवाद, पौरुषक्रिया, आत्मिक उन्नतीची ओढ, स्वातंत्र्य-तृष्णा, पवित्र प्रीति इ० आम्ही केशवसुतांपासून शिकलों. केशवसुतांनी कदाचित् त्यांची कंठरवानें स्तुती केली नसेल पण त्यांनी उर्जस्वल प्रतिभेने गाइलेल्या गाण्यांत त्यांतील अद्भुत सामर्थ्य प्रकट झालें आहे व तें आज सर्व राष्ट्रास कर्तव्यतत्पर करीत आहे....जसजसें हें क्रमानें होत जाईल तसतसें नव्या युगाचे लोक केशवसुतांना नव्या आकांक्षांचा द्रष्टा म्हणून आद्यपूजेचा मान देतील. ”

—प्रो. श्री. बा. रानडे.

‘ केशवसुतांच्या परंपरोविषयी विचार ’
‘ महाराष्ट्र साहित्य ’ पु. ५ : अं. ४.

“ खरें काव्य म्हणजे कवीचेंच अंतःकरण ’ हें इमर्सनचें म्हणणें सिद्ध करणारा मराठी कवि केशवसुत हाच एक होऊन गेला...आधुनिक मराठी कवींना एक अत्यंत हितकारक नवीन दिशा दाखविण्यापुरतांच हा कवि या जगांत एखाद्या धूमकेतूप्रमाणें उदय पावला आणि अदृश्य झाला. ”

—नरहर शंकर रहाळकर

‘ केशवसुत आणि त्यांची कविता ’
मनोरंजन, ऑगस्ट १९१८.

“ नियम हे मनुष्याच्या सुखासाठी आहेत, मनुष्य नियमाकरितां नाही. म्हणून जे नियम—मग ते सामाजिक असोत, व्यावहारिक असोत, धार्मिक असोत, अगर राजकीय असोत—मनुष्याच्या सुखासाठीं न होतां दुःखदायक, जाचक होतात, ते तोडले पाहिजेत. हें स्वातंत्र्यतत्त्व केशवसुतांच्या सर्व कल्पनांच्या मुळाशीं आहे. व म्हणूनच त्यांचें काव्य जिवंत जिव्हाळ्याचें व हालवून सोडणारें असें आहे. ‘ स्वतंत्रतेचे शाहीर ’ या नात्याने ते आंग्ल

कवि शेले व जर्मन कवि शिलर यांच्या तौडीचे आहेत यांत बिलकूल संदेह नाही. त्या दोघांप्रमाणेच आपणाला सृष्टीचा-देवाचा कांहीं संदेश मानव-जातीला सांगावयाचा आहे, आपलें अवतार-कृत्य उदात्त व दिव्य आहे असें केशवसुतांना अखेरपर्यंत वाटत होते. व याच भावेनेचें फळ त्यांचें काव्य हें होय. ”

“ केशवसुत यांना एकनाथाप्रमाणें शुद्ध मराठीचा अमर्याद अभिमान होता. यामुळे त्यांची पद्यरचना अगदीच साध्या — जुन्या कथाप्राय भाषेत रहिवासलेल्यांना कदाचित् अगदी ग्राम्य वाटणाऱ्या — मराठींत सहजच झाली. कवितेचा असा कांहीं निराळाच—गद्याहून भिन्न असा—वेष असतो, हा सिद्धान्त आंग्ल कवि वर्डस्वर्थप्रमाणें केशवसुतांना खोडून काढावयाचा होता....त्यांचेच फळ केशवसुतांच्या कवितेंत येणारे शब्द होत.”

—डॉ. पां. दा. गुणे

‘ केशवसुतांची कविता ’

मनोरंजन पु. २३ पू. भा. ४ था.

“ केशवसुत हा पहिल्या प्रतीचा कवि आहे असें मी आनंदानें म्हणतो. कविप्रतिभेची महती केशवसुतानेंच गावी; योग्य शब्दांना त्यानेंच पाचारण करावें. विरहदशा त्यानेंच वर्णावी. मराठी भाषा अस्तित्वांत राहिल तोंपर्यंत स्फूर्ति स्फुरण आणील. हृदयाच्या तांताची बनविलेली गोरुण... हांजीहांजी करणाऱ्या लोकांवर असाच भडिमार करील, तुतारीची किंकाळी सर्वत्र ऐकूं येऊन.... सुधारणेचा आवेश येईल, नवा शिपाई विश्वकुटुंबतत्त्वाचा प्रसार करील,... हरपलें श्रेय नेहमीं तिळतिळ अंतःकरण तौडील.”

—प्रो. वै. का. राजवाडे

‘ केशवसुतांची कविता ’

मनोरंजन पु. २६ वै. पू. भा. १ ला.

“ ...देहाने अस्तंगत झालेल्या या कविमहात्म्याचा प्रकाश अस्तंगत न होतां उलट वाढत्या प्रमाणावर असावा हें आश्चर्य आहे. या आश्चर्याची मीमांसा करणें फारसें कठिण नाही. जिला अलंकार म्हणजे काय हें सुद्धां ठाऊक नाही, जिची आणि उपचारांची ओळख नाही, जिला लोक काय म्हणतील याची पर्वा नाही, साधेपणावांचून दुसरें वस्त्राभरण जिनें कधीं पाहिलें नाही, अशी, नुसते ओजस्, परंतु अमर्याद ओजस्, आणि नुसतें सौंदर्य परंतु अप्रतिम सौंदर्य घेऊन महाराष्ट्रीयपुढें येऊन राहणारी ही एवढीच कवितावधू असल्यामुळें हिच्या निर्मात्याकडे महाराष्ट्रीय जग आश्चर्यानें पहात आहे. केशवसुतांच्या कवितेंत ओजस् भरून उरलें आहे, कधी कधी तें इतकें प्रखर झालेलें आहे कीं साधारण माणसाला त्याचें पूर्णपणें दर्शन होणें शक्यच नाही. ”

—रे. ना. वा. टिळक

केशवसुत मेले ?

जगतास जागवायाला । केशवसुत गाउनि गेले !
इंग्लंद भूमि शैलेची । माहेर जडाचें बनलें,
सन्देश गूढ जे त्याचे । तैसेच मानसीं जिरले,
तपोवना मानवतेच्या । या बघतां मानस हंसलें

देवांचे हेतु न पुरले
अर्धेच कार्य जें उरलें,
ते येथें करुनी गेले,

अवतरुनी फिरुनी शेले ! केशवसुत गाउनि गेले ! ॥ १ ॥

एकेका शब्दे भरले । काव्याचे अद्भुत पेले !
ज्यासाठीं मानव झटले, । ते सुधाकुंभ भरलेले
वाग्देवी वरुनी टाकी । केशवसुत हृदयीं झेले !

अनुभवुनि निजानंदानें
मग त्यांचें केलें गाणें,
श्वासाच्या कारंजानें

चहुंकडे उधळुनि दिधलें ! केशवसुत गाउनि गेले ! ॥ २ ॥

हे तुषार पडतां अंगीं । त्रिदूंचे सिंधू झाले !
निजलेल्या जागृति आली । हो ताजें जें थकलेलें !
मरणासचि आलें भरणें; । मग केलें त्यानें काळें !

तों शब्द मुक्याला सुचले !
गूढास रूप सांपडलें !
स्वच्छंद अचेतन हाले !

नश्वर तें ईश्वर केलें ! केशवसुत गाउनि गेले ! ॥ ३ ॥

भेदभाव विलया गेला, सूक्ष्मांत स्थूल मिळालें !
गगनाचे फाटुनि पडदे । दिसलें जें त्या पलिकडलें !
मरणाचें मूळ तुटलें । जन्माचें नातें सुटलें !

वस्तूंत वस्तुपण भरलें,
जीवंत जीवही झाले,
आत्म्यास आत्मपद आलें,
ब्रह्महि ब्रह्मसें ठरलें ! केशवसुत गाउनि गेले ! ॥ ४ ॥

कळलें कीं, ' आम्ही कोण ? ' । ' हरपलें श्रेय ' सांपडलें;
आत्मा हो ' वेडापीर ' । सृष्टींत ' भृङ्ग ' सा रंगे;
मारुनियां ' गोफण ' काळा । निज ' निशाण ' नभिं फडकविलें !

ऐकतांच विजयि ' तुतारी '
हो चिरंजीव ' म्हातारी ' ;
मग वाजवितांच ' सतारी '
सर्वत्र ' झर्पूझा ' झाले ! केशवसुत गाउनि गेले ! ॥ ५ ॥

या स्थितींत त्या ब्रह्माची ! ब्रह्माशीं मिळणी घडली.
जें चिरंतनाच्यासाठीं । सांगता तयाची झाली.
परि जनता वेडी कुठली , " केशवसुत मेले " वदली !

परि जन्ममरण हे वारें
कल्पनाच नाचवि सारें !
मूर्खानो ! रडतां कां रे,
कीं " केशवसुत ते मेले ! " केशवसुत गाउनि गेले ! ॥ ६ ॥

जे एकाठायीं होते, ते सर्वाठायीं भरले;
सर्वांच्या हृदयीं भरले ! सर्वांच्या जीवीं भिनलें;
विश्व स्थिर ज्यांनीं केलें, का वदता—तेच निमाले;

लीलेनें त्यांनीं गातां

ही सजीव केली जडता,

अणुरेणूंमधुनी आतां

निघतील तयांचे चेले ! केशवसुत गाउन गेले ! ॥ ७ ॥

सर्व ठायीं सर्वहि काळीं । सर्वांनी ज्यास पहावें,
पाहतां पाहतां वाटे । डोळ्यांनीं ज्यास गिळावें,
तो विषय होइ मरणाचा । जन बोले; काय करावें ?

जे चकव्यावांचुनि चकलें

जरि ते कुणि कांही भकले,

तरि ' गोविंदाग्रज ' बोले

केशवसुत कसले मेले ? केशवसुत गातचि वसले ! ॥ ८ ॥

—गोविंदाग्रज

* * *

कांजळी शिवाजी महाराज, ठाणे. स्वच्छमत.

मसुमां. ३४७८५..... दि:

१५८३..... को दि:

परिशिष्ट ४

केशवसुत : काव्य व अभ्यास

[संदर्भसूचि]

काव्य :

(१) केशवसुत यांची कविता : संग्राहक-ह. ना. आपटे	१९१७
(२) केशवसुत यांची निवडक कविता-सं. ना. म. भिडे	१९३१
(३) केशवसुतांची कविता (आवृत्ति पांचवी) सं. प. चिं. दामले	१९४९
(४) हरपलें श्रेय....सं. रा. श्री. जोग	१९५६
(५) केशवसुत (काव्य व कला) सं. वि. स. खांडेकर	१९५६
(६) केशवसुत (काव्य आणि परामर्श) सं. रा. शं. वाळिंबे	१९५८

ग्रंथ व लेख :

१) केशवसुत आणि त्यांची कविता--न. शं. रहाळकर	१९१९
२) तुतारीचे पडसाद-श्री. वि. वर्तक	१९२६
३) केशवसुत-(काव्यदर्शन) रा. श्री. जोग	१९४७
४) केशवसुत-(चरित्र, चर्चा, अभ्यास)-संत-गाडगीळ	
५) केशवसुत-(चरित्रविषयक टिपणें)-शं. का. गर्गे-' रत्नाकर '	
(फेब्रुवारी १९२६, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९३०, फेब्रुवारी १९३१)	
६) मराठी काव्यांची उत्क्रांति व केशवसुत-बा. अ. भिडे-काव्य-चर्चा	
पृ. २०४-२१९	
७) केशवसुत-रा. श्री. जोग, 'अर्वाचीन मराठी काव्य' पृ. ४० ते ५७	
८) केशवसुत-अ. ना. वैशंपांडे, 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास'	
भाग १ ला	

- ९) केशवसुत-भ. श्री. पंडित,—‘ आधुनिक मराठी कविता ’ पृ. १४८
- १०) केशवसुत-माधवराव पटवर्धन— ‘ अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक ’
‘ प्रथमखंड ’ पृ. ९८ ते १७५
- ११) केशवसुतांच्या काव्यदृष्टीतील उत्क्रांति } कुसमावती देशपांडे
१२) नवा शिपाई (रसग्रहण) } ‘ पासंग ’
१३) आम्ही कोण (रसग्रहण) } (टीकात्मक लेखसंग्रह)
- १४) केशवसुतांची कविता-प्रि. वै. का. राजवाडे—‘ मनोरंजन ’
जुलै, सप्टेंबर, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर १९२०
- १५) केशवसुत-प्रा. मं. त्रि. राजाध्यक्ष (‘ पांच कवि ’—सं. राजाध्यक्ष)
- १६) केशवसुत-डॉ. पां. दा. गुणे—मनोरंजन, ऑक्टोबर १९१७
- १७) केशवसुतांची कविता-आचार्य भागवत—‘ सत्यकथा ’
फेब्रुवारी १९४८
- १८) केशवसुत आणि तांबे-श्री. के. क्षीरसागर—‘ साहित्य ’
जुलै १९५०
- १९) केशवसुत (कांहीं विचार)-प्रा. वा. ल. कुलकर्णी—‘ साहित्य ’
ऑक्टोबर १९४९
- २०) केशवसुतांची तुतारी-(टिपणें) डॉ. गं. व. ग्रामोपाध्ये—‘ छंद ’
सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९४९
- २१) पांच चिंतनिका-प्रा. भ. श्री. पंडित
- २२) केशवसुत-स्मृति-ग्रंथ.

